

КОМАНДА

П.ТРОНЕВИЧ

ВСТІТКА
УКРАЇНСЬКІ ІСТОРІЇ
XIV-XVI

П.Троневич

**Волинь
в сутінках української історії
XIV–XVI ст.**

**Луцьк
2003**

- Чому українська історія XIV—XVIст. вкрита сутінками забуття?
- Відколи, як і чому перестала існувати Галицько-Волинська держава?
- Хто ж все-таки був останнім великим князем Володимиро-Галицької Русі?
- Чи було колись місто Луцьк столицею держави?
- Що це за невідома українцям і добре знана поляками Луцька війна?
- Ким же був великий князь Свидригайло в українській історії?
- Хто вони, відважні рицарі Волині, що впродовж віків боронили Русь-Україну від татар?
- Чому Русь-Україну називали в XVIст. Волинню?

Відповіді на всі ці запитання і ще багато з того, що відбувалося в сутінках української історії XIV—XVIст., намагається подати в цій книзі автор.

Рецензенти: доктор історичних наук **В.К.Баран**
кандидат історичних наук **М.М.Кучерена**

Автор висловлює подяку своїм друзям, волинським підприємцям нової генерації, щирим шанувальникам української історії: **Роману Дмитруку**, фірма «Біоніка»; **Павлу Товстенюку** та **Володимиру Цюру**; **Володимиру Вдовенку**, ВКФ «Інтегро» Ltd; **Віктору Товстенюку**, МКФ «Християнське Життя»; **Володимиру Яловенку**, СП «Ансер-Україна» за допомогу у виданні цієї книги.

Замовне

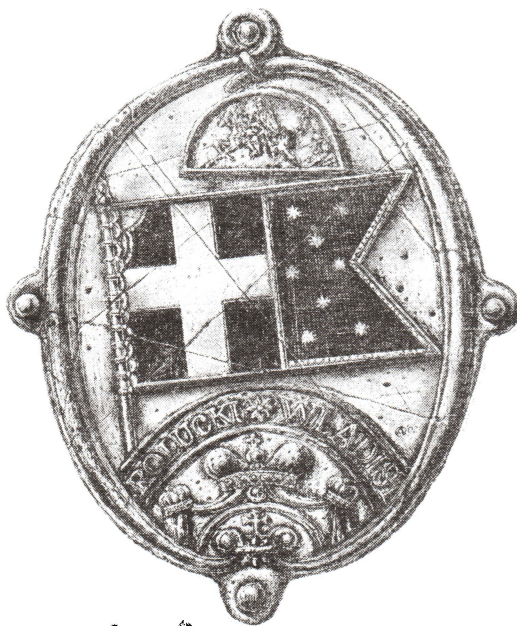
ISBN 966-8064-79-8

© П.О.Троневиц, 2001.

© О.А.Дишко, 2002.

Художнє оформлення.

ВЕДАНИЇ

*в сутінках
української історії
XIV-XVI століть.*

ВСТУП

ВСТУП

Литовсько-польська доба в історії України – це три століття, оповиті серпанком забуття, сповнені таємниць і парадоксів. Вони немов випали з пам'яті суспільства. Так склалося, що поміж Батиневою навалою та Хмельниччиною наші сучасники схильні бачити глуху порожнечу, хоч подіям, котрі відбувалися в цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі...

*Історія України в особах (ІУО)
Литовсько-Польська доба, Київ, 1997*

Ці слова, що надзвичайно влучно відображають рівень наших знань про згаданий період історії України, належать великому авторському колективу вчених-істориків кандидатів і докторів наук, двоє з яких є академіками. Продовжуючи їх, вони чітко окреслюють існуючу проблему української історіографії й пояснюють причини її виникнення. “І справді, маючи цілісну й досить повну уяву про давньоруську добу, ми, на жаль, погано орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас часу, особливо в подіях загадкового XIV ст., що іноді взагалі не піддаються реконструкції.

Причину цього парадоксу слід шукати в реаліях постмонгольської епохи – руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків із тими східно-слов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася. Тож і немає в наявних джерелах докладної інформації про життя українських (руських) земель – більше того, навіть повних відомостей про їхнє приєднання до Литви.”¹

Ознайомившись з працями істориків за останні півтора сторіччя та з деякими документальними джерелами, автор цих рядків прийшов до власного висновку, що в основі сьогоденного незнання історії України згаданого періоду, поряд із названими причинами, є нехтування або ж применшення значення історії Волині, старовинної головної землі Русі, обійденої сьогодні історичною наукою.

¹ Вказана праця, с.4

Саме упускаючи чи лише поверхово розглядаючи історію Волині, київські й львівські дослідники втратили нитку протікання української історії взагалі, а відсутність відповідного філіалу Інституту історії України на Волині залишає цю втрату незаповненою до даного часу.

Зібрані зі сторінок багатьох праць зернини волинської історії змушують автора прийти до висновку, що “оповита серпанком забуття” Волинь впродовж XIV – XVI ст. була головним осередком суспільного життя Русі-України, а також повірити в те, що саме ця земля винесла на собі основний тягар руйнівної татарщини, консервативної литовщини, всепоглинаючої польщизни й, в основному, вона породила таку могутню силу як козацтво, яке стало творцем Української держави нового типу.

Тож свою працю автор розглядає як прецедент і спонування до того, що історія України має бути написана на основі однаково фундаментальних досліджень й об’єктивного висвітлення історії кожного з її регіонів. Основний зміст і завдання цієї роботи полягають у тому, щоб дещо прояснити сутінки української історії XIV-XVI ст. шляхом висвітлення провідної історичної ролі Волинської землі з її столичним містом Луцьком у цей період. Причому з цим завданням ми намагатимемося справитись переважно спираючись на аналіз праць дорадянських, радянських і сучасних істориків, лише в окремих випадках звертаючись до документів. Запорукою успіху своєї праці автор схильний вважати відхід від традиційного в історіографії погляду на історію через призму державної (в дорадянські й радянські часи – великодержавної) ідеології, яка вимагала від істориків, при висвітленні згаданого періоду, історичного обґрунтування головної ролі Києва та його землі в українській історії.* Адже, як стверджує О.Я.Єфименко, в свідомості українського народу ще існувала традиція, що пов’язувала його з Києвом, життєвим нервом якої було релігійне значення міста як резиденції митрополита і місць розташування духовних святинь; з навалюю і розоренням татарами Київ втратив попереднє політичне й торгове (економічне – П.Т.) значення.² На втрату Києвом політичної ролі і залежність його від галицько-волинських князів ще раніше вказували й інші історики, зокрема Ф.І.Леонтович³ та Д.І. Дорошенко⁴.

* Автор, за своїми переконаннями поділяючи погляди істориків-державників, просить не розглядати його синтез історії Волині із загальноукраїнської історії, як простий вияв місцевого патріотизму, спробу ревізії праць українських вчених істориків чи, тим більше, вияв місцевого сепаритизму.

² А.Я. Ефименко. История украинского народа. К., 1990, с.102

³ Ф.И.Леонтович. Очерки истории литовско-русского права. СПб., 1894, с.206

⁴ Д.І.Дорошенко. Нарис історії України. Львів, 1991, с.81

Дійсно, напередодні Батигевої навали київський князь Михайло разом зі своїм сином Ростиславом покинули столицю свого уділу Київ і шукали притулку у галицько-волинських князів Данила і Василька Романовичів. Княжич Ростислав тоді одержав від Романовичів у своє володіння удільний Луцьк, яким, що-правда, не вдовольнився.⁵

За спадкоємців Романовичів відбувається відхід Київської землі від Волині, однак вікове перебування на правах провінції призвело до повної втрати нею ознак столичної землі Русі-України. Впродовж XIV-XVI ст. Київ лише десь в глибині свідомості руського православного люду залишався духовною святиною, аж поки знову, завдяки козащині, яка керувалася ідеологією православ'я, в першій третині XVII ст. повертає собі значення української столиці.

Однак, перебуваючи під впливом історичної традиції, сформованої свого часу великодержавною ідеологією, вчені до сьогодні все-таки полишають історичну роль Волинської землі XIV-XVI ст. в тіні древнього Києва. Полишають незважаючи на те, що в багатьох дослідженнях знаходимо важливі аргументи на користь головної ролі Волині в цей період. Складається враження, що в сутінках української історії XIV-XVI ст. в назвах своїх праць, їх розділів і підрозділів, у відображенні основної думки і композиційній побудові змісту, українські історики не наважуються зробити відповідних прояснюючих акцентів на користь Волині. Особливо це помітно на прикладі фундаментальних джерелознавчих праць з новим поглядом на українську історію київської вченої Н.М. Яковенко.⁶ Незважаючи на те, що в одній з них навіть зроблено подібний акцент під назвою: "Волинські князі – господарі Русі", методика давньої традиції першості київської історії всупротив багатьох переконливих аргументів цих же праць на користь Волині, в них продовжує домінувати. Проте автор не ставить перед собою завдання критикувати, а лише намагатиметься в ході викладу свого погляду на згаданий історичний період відшукати й акцентувати саме такі аргументи. А також більш детально зупинитися лише на менш висвітлених або ж спірних питаннях, лишаючи поза увагою загальний перебіг історичних подій, достатньо висвітлений в українській історіографії.

Наприкінці хотілося б висловити свою думку з приводу непорозуміння, що виникають останнім часом щодо умовно наданої вченими назви "Галицько-Волинське князівство", яка вже міцно утвердилася в історичній літературі. Свою незгоду з подібною назвою почали висловлювати волиняни, стверджуючи, що їх

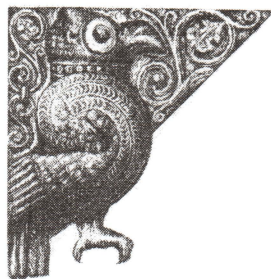
⁵ Літопис Руський. К., 1989, с.395

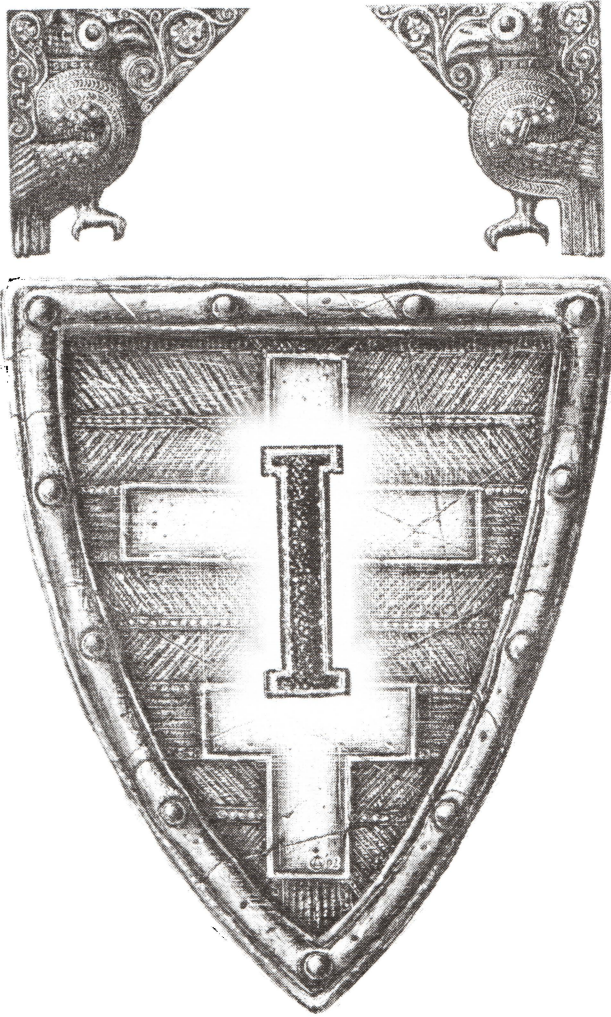
⁶ Н.М.Яковенко. Українська шляхта (УШ). К., 1993;
Н.М.Яковенко. Нарис історії України (НіУ). К., 1997

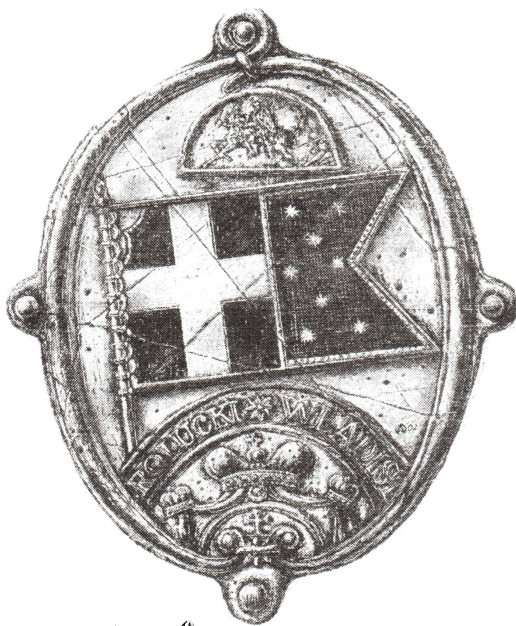
земля в Галицько-Волинській державі була головною, а в назві вона стоїть другою. Вони ж і поміняли їх місцями і стали вживати назву “Волинсько-Галицьке князівство”.⁷ Підтримуючи правоту волинян щодо провідної ролі Волині в Галицько-Волинській державі, наводимо думку авторитетних істориків про те, що за термінологією XIII–XIV ст. термін Волинська земля означав всю Галицько-Волинську державу⁸. Проте, на нашу думку, проста перестановка слів місцями не міняє назви по суті, яка і в першому і в другому випадках не відповідає дійсності. Найбільш точна історична її назва мала б звучати як Володимиро-Галицька Русь, що відповідало б титулу її володарів. Попри все автор продовжує вживати стару, відому, усталену і зрозумілу, хоча й умовну назву “Галицько-Волинське князівство”.

⁷ М.Киричук. Волинь земля українська. Луцьк, 1995

⁸ М.Грушевський. Історія України-Руси. т.ІІІ, К., 1993, с.141;
Ф.Леонтович. Там же, с.207;
Н.Яковенко. УШ, с.127

КОЛОСКИ

*в сутінках
української історії
XIV-XVI століть.*

РОЗДІЛ I

Розділ I

На схилі історії Галицько-Волинської держави.

I. §1 Любарт – останній великий князь Володимиро-Галицької Русі.

“Роля Галицько-Волинського князівства була дуже велика. Воно охоплювало до 0,9 української території, охороняло Україну від передчасного поневолення та асиміляції з боку Польщі, і в той же час, спинило процес творення нової слов'янсько-фінської держави на північному сході. Галицько-Волинське князівство відкрило широкий шлях західноєвропейським культурним впливам на Україну, зверігаючи ліпші культурні традиції української культури. Змагаючись із загарбниками, що насадили з усіх боків (татари, Литва, Польща, Угорщина), Галицько-Волинське князівство гідно репрезентувало себе в західно-європейському світі, як спадкоємця Київської держави й продовжило традиції її на сто років.”

Н.Полонська-Василенко. Історія України. Мюнхен, 1972, т.1, с.214

З відстані 800 літ від часу об'єднання в 1199 році Романом Мстиславичем Волині й Галичини в одну державу важко переоцінити півтораковіковий (1199–1349 рр.) період її існування для збереження українського етносу в агресивному середовищі сусідніх держав під руйнівним пресом татарщини.

Проте нині на сторінках історичних праць ми не можемо знайти однозначної та зрозумілої відповіді на питання, як і коли Галицько-Волинська держава зійшла з політичної карти Європи.

Ще сильною і могутньою увійшла вона в XIV ст., розпочавши відлік другої сотні літ свого існування. Очолювана внуком Данила “королем Русі і князем Ладимерії” Юрієм I Львовичем¹, держава перебувала на піднесенні й, за винят-

¹ Н.Полонська-Василенко. Історія України, т.1, Мюнхен, 1972, с.210

ком періодів короткочасних воєнних конфліктів, як вказує літописець, “тішилася миром і славилася багатством”.² По смерті Юрія I, його сини Андрій та Лев “з Божої ласки князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії”³, подібно Василькові і Данилові, управляли обома її частинами. Як їх батько, намагалися вони задля блага держави знаходити собі союзників в учорашніх недругах, коли на пограниччі з’являлися нові вороги. Та, на нещастя, вже в травні 1323 року ці два останні руські князі, що були для поляків непереможним щитом від татар, зійшли зі світу⁴, і правляча руська династія, залишившись без своїх прямих спадкоємців, несподівано постала перед загрозою згасання.

Два роки проминуло в змаганнях родовитих претендентів за опустілий престол, аж поки місцеві бояри не запросили на нього польського княжича Болеслава – сина мазовецького князя Тройдена і рідної сестри загиблих руських князів Марії. Приймавши православну віру й ім’я Юрій II, цей “з Божої ласки природжений князь”⁵ проявив себе досить енергійним і незалежним правителем. Він продовжив політику свого діда Юрія I у сфері зовнішніх відносин, а також намагався реформувати в європейському дусі внутрішнє життя патріархальної Русі. Болеслав Юрій II протегував чужинцям: німцям, полякам і угорцям, сприяв колонізації ними краю. Але подальші жорсткі заходи Болеслава в насадженні західного способу життя були сприйняті як порушення “закону і віри Русі”, і 7 квітня 1340 року волинське боярство отруїло ненависного йому князя.⁶

Таким чином, впродовж сорока років XIV ст. в Галицько-Волинському князівстві змінилося три покоління правлячої династії князів і не залишилося жодного спадкоємця по чоловічій лінії. Держава постала перед реальною загрозою загарбання Польщею та Угорщиною, з якими перебувала у родинно-династичних зв’язках і могла зникнути з політичної карти Європи. Польське королівство наполегливо домагалася Волині, Белзько-Холмських земель і Підляшшя, а угорський король претендував на Галицьку Русь.

Однак ще напередодні цих подій в боротьбу за територіальний спадок Галицько-Волинського князівства несподівано втрутилася Литва. Великий князь литовський Гедимін, батько семи синів і п’яти дочок, шляхом воєн і родинно-династичних шлюбів з Руссю, Польщею і навіть татарами⁷ розпочав далекоглядну політику збирання руських земель. В результаті одного з подібних політичних заходів, а саме — одруження сина Гедиміна з дочкою Андрія Юрійовича, на

² І.Левкович. Нарис історії Волинської землі. Вінніпег, 1953, с.54

³ І.Левкович. Там же, с.55

⁴ М.Грушевський. Там же, с.118,120

⁵ Н.Полонська-Василенко. Там же, с.211

⁶ М.Грушевський. Там же, с.138

⁷ М.Грушевський. Історія України-Руси, т.IV, К., 1993, с.506

Волинь прибув наймолодший син Гедиміна від дружини Леоніди (Євни)⁸ княжич Любарт. Саме Любарта волинське боярство після отруєння Болеслава-Юрія II в 1340 році посадило на великокнязівський стіл Володимиро-Галицької Русі.

Переважна більшість дорадянських істориків з більшою чи меншою долею історичної правдивості своїх висновків вважають 1340 рік часом ліквідації Галицько-Волинського князівства і захоплення Волині Литвою.

“Волинь досталась по смерти Гедымина (в 1340году) сыну его Любарту.” (М.Владимирский-Буданов. АЮЗР, ч.VII, т.1, К., 1886, с.73)*

“При первом же литовском князе на Волыне – Любарте Гедыминовиче...” (Ф.И.Леонтович. Очерки... с.224)

“таким образом Ольгерд распределил все русские области...Волинская земля – брату Любарту...” (А.Я.Ефименко. История... с.94)

“Волинь захопив литовський князь Любарт Гедимінович (1340-1385), брат великого князя литовського Ольгерда (Д.І.Дорошенко. Нарис... с.97)

Подібні висновки цих вчених через низький ступінь їх історичної правдивості й політичної заангажованості ми залишаємо поза увагою. Зупинимось же на більш правдивих та об'єктивних судженнях основоположника української історичної науки М.С.Грушевського, його послідовниці Н.Полонської-Василенко, радянської історіографії кінця 70-х – поч.90-х років та авторки нової концепції історії України, сучасного історика-джерелознавця Н.М.Яковенко.

“Любарт, задалегідь назначений боярами на наступника по Юрієві, був проголошений князем Волині й Галичини, прийнятий всею землею...” (М.С.Грушевський. Історія ... т.IV, с.19)

“Після смерті Юрія він (Любарт — П.Т.) без заперечень був визнаний князем Галицько-Волинським і волинські бояри міцно його трималися...” (Н.Полонська-Василенко, Історія... т.I, с.212)

“Тим часом волинське боярство, шукаючи собі князя, спинилося на кандидатурі Любарта Гедиміновича... у Галичині лише номінально визнавалася влада князя Любарта... На Волині ж князем залишався Любарт як суверенний володар приблизно до 1385року.” (Історія Української РСР, т.1, кн.2, К., 1979, с.22-24)

“Після смерті Юрія-Болеслава в 1340 р. князем Волині став син Гедиміна Любарт, котрий номінально вважався галицько-волинським князем.” (Історія України. кн.1, К, 1991, с.79)

⁸ І.Мицько. Монастирські пам'ятки про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича.//Статті... Львів, 2000, с.4

* Цікаво, що в сучасній російській історіографії утверджена думка, що Любарт спочатку був прийнятий волинським князем до дочки своєї, а пізніше обраний правителем Галицько-Волинської держави. (Б.Н.Флоря. Две грамоты князя Любарта//Древнейшие государства Восточной Европы. М., 2000, с.250-254.)

“... на княжий стіл запрошено Любарта Гедиміновича, охрешеного під іменем Дмитрій. Реальна влада Любарта-Дмитрія обмежувалася Волинню, а столиця містилася в Луцьку (виділено П.Т.), номінально ж у його підпорядкуванні перебувала спочатку і Галичина.” (Н.Яковенко. Нарис... с.75)

Таким чином, зі слів цих дослідників й авторських колективів попри всі обумовки можна зробити конкретні прояснюючі висновки.

1. Ніхто з них не називає 1340 рік датою ліквідації Галицько-Волинської держави чи її входження до складу Литви.
2. Всі вони вважають Дмитра-Любарта законно обраним галицько-волинським князем і більшість з них подають час князування Любарта в розділі Галицько-Волинського князівства; як підкреслив М.С.Грушевський, Любарт замкнув собою ряд галицько-волинських князів.⁹

Тому висловлювання попередньо названих дорадянських істориків про захоплення Литвою Волині в 1340 році і т.ін. слід вважати необгрунтованими чи такими, що були зроблені під певним ідеологічним впливом.

Особливого наголосу заслуговує зауваження Н.М.Яковенко “...а столиця містилася в Луцьку”, бо воно дозволяє нам стверджувати, що останньою столицею Галицько-Волинської держави було місто Луцьк.

Ми ж не обмежимося лише синтезом висновків з чужих праць, а спробуємо простежити долю Володимиро-Галицької Русі за часів Любарта-Дмитрія.

Появу Любарта на Волині і в Луцьку джерела пояснюють так: “...а Любарта прийняв владимирський князь, к дотце во Владимирь и в Луческ и во всю землю Волинскую.”¹⁰

Факт подібного прийняття молодого литовського княжича незаперечуваний в середовищі істориків, розбіжності відмічаються тільки в тлумаченнях, котрий із володимирських князів і коли прийняв Любарта за зятя і наділив його Луцьком.

М.С.Грушевський припускає, що цим володимирським князем міг бути Болеслав-Юрій II, який, не маючи синів, в часи потепління відносин з Литвою і свого одруження з сестрою Любарта Євфемією (Офкою) в 1331 році, міг одночасно віддати свою дочку (від першого шлюбу? — П.Т.) за Любарта.¹¹

Н.М.Яковенко вбачає час Любартового шлюбу в більш ранній період, десь поміж 1316-1320 роками, коли відбулося зближення Литви з галицько-волинськими князями, яке і було скріплене одруженням Гедиміновича сина Любарта з дочкою володимирського князя Андрія Юрійовича.¹²

⁹ М.С.Грушевський. Там же, т.ІІІ, с.142

¹⁰ М.С.Грушевський. Там же, т.ІІІ, с.127

¹¹ М.С.Грушевський. Там же, т.ІІІ, с.127-128

¹² Н.Яковенко. НіУ, с.91

На нашу думку, обоє вчених мають рацію, проте ми вважаємо, що поміж 1316-1320 роками відбувся не шлюб, а лише була укладена шлюбна угода між Гедиміном і Андрієм, яка через малоліття дочки волинського князя була реалізована лише в 1331 році. На цю думку наштотує той факт, що у віці поміж Любартом і Болеславом II була невелика різниця, щоб бути їм тестем і зятем, а також військово-політична ситуація першої чверті XIV ст. Тоді великий литовський князь Гедимін зробив два успішні військові походи на Русь (Волинь і Київщину), в результаті яких посилювався вплив Литви на ці землі, і від Галицько-Волинської держави була відірвана Берестейська земля. Очевидно, що саме на той час,— це було вже традицією для литовців,— виникла домовленість чи письмова угода про шлюб майбутнього молодого литовського княжича і малолітньої руської княжни. Скоріш за все, тоді ж було обумовлено виділення молодят Луцького уділу, оскільки наділу (отчини) в Литві Любарт взагалі не мав, на що вказує М.С.Грушевський.¹³

Весілля за православним обрядом Дмитрія-Любарта і волинської княжни Агрипіни (Агрофіни)¹⁴ відбулося, правдоподібно, саме в 1331 році, на що, окрім М.Грушевського, вказують Ф.Леонтович та І.Ржежабек.¹⁵ Коли Гедимін віддав свою дочку Офку за Болеслава, тоді, найімовірніше, домігся в нього згоди на реалізацію давньої домовленості з його попередником Андрієм Юрієвичем про весілля Любарта з Агрипіною і виділення молодят Луцького уділу. Таким способом можна аргументувати факт, що ще за десять років до отруєння Юрія II волинськими боярами в Луцьку почала проживати сімейна пара, на яку поклалися надії в продовженні правлячої династії Галицько-Волинського князівства через споріднення Гедиміновичів з Романовичами. В ході подальших насильницьких нововведень Болеслава II погляди волинського боярства все більше зверталися до луцького князя Любарта. Волинян ображало ще й те, що Болеслав-Юрій II опирався в своїй політиці переважно на галицьких панів та іноземців. В його близькому оточенні в 1327-1334 роках перебували: Федір — єпископ галицький, Дмитро Детько — придворний гофмейстер і найближчий радник Болеслава, Хотко — земський суддя, Григорій Косачович — воєвода перемишльський, Михайло Олізарович — воєвода белзький, Борис Кракула — воєвода львівський, Отек — воєвода луцький, — котрі разом з князем ставили свої підписи під договорами з іноземними державами.¹⁶ Як бачимо, навіть Луцька земля була представлена в Раді Юрія II не князем Любартом, а іноземцем — воєводою

¹³ М.С.Грушевський Там же с.141

¹⁴ І.Мицько Там же

¹⁵ Ф.Леонтович Там же с.221

І.Ржежабек Юрий II последний князь всея малыя Руси// ЧИОНЛ кн.5, К, 1891, с.с.55-56

¹⁶ І.Ржежабек Там же с.с. 17, 63-64

Отеком. Це наштовхує на думку, що Дмитро-Любарт фактично одержав Луцький уділ лише в кормління, а військово-політична влада була зосереджена в руках ставленика володимирського князя воєводи Отека. Отже, права луцького князя у володінні уділом були обмежені, тому не дивно, що в 1338 році, на нашу думку, саме Любарт “dominus Lochka dux Ruthenoum” — “володар Луцька князь Русі” шукав підтримки в угорського короля.¹⁷

В таких умовах стає зрозумілим, чому 7 квітня 1340 року волинське боярство отруїло князя-чужинця і гнобителя та посадило на володимирський стіл князя-улюбленця, податливого до руської культури, який твердо прийняв православ'я і вже добре асимілювався в місцеве волинське життя.

Ось так виглядає наша ретроспектива на прихід до влади останнього великого князя Володимиро-Галицької Русі. Варто ще раз наголосити, що не Литва і не Любарт в 1340 році захопили Волинь і не по смерті Гедиміна вона дісталася його синові, тим більше, не брат Ольгерд надав її йому, а місцева волинська правляча державна еліта, керуючись давнім звичаєвим правом, обрала не литовського, а луцького князя Дмитра-Любарта великим князем Русі.

Також буде невірним обмежувати період існування Галицько-Волинської держави 1340 роком, оскільки влада великого князя Русі Дмитрія-Любарта як суверенного правителя визнавалася тоді всіма політичними силами. М.С.Грушевський вказує на визнання повноправності і законності правління Любарта такою важливою силою як татарська орда: “нема сумніву, що татарським правительством Любарт був признаний як законний князь галицько-волинський.”¹⁸ В 1347 році візантійський імператор в справі галицької митрополії звертався до “короля володимирського Дмитра-Любарта”¹⁹, — тобто, безперечно, визнавав його суверенним правителем всієї Галицько-Волинської держави.

Подібні аргументи ми продовжуємо наводити всупереч обумовкам вчених про номінальність правління Любарта чи його залежність від Литви або Польщі.

Польський король Казимір до 1349 року теж незаперечно визнавав права Любарта на Волинь і Галичину, хоча і вважався чи не основним претендентом на ці землі, тому що доводився родичем попереднику Любарта Болеславу-Юрію II. А його напад на Галичину й пограбування Львова у 1340 році був лише помстою русинам за вбивство родича (Болеслава) та за їх грабунки й знущання над чужинцями католиками й західними купцями.²⁰

¹⁷ П.Троневиц. Луцький замок (ЛЗ), с.28

¹⁸ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.21

¹⁹ М.Грушевський. Там же, т.III, с.141

Н.Полонська-Василенко. Там же, с.212

²⁰ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X-поч.XVIIст.). К., 1988, с.35;

Н.Полонська-Василенко. Там же, с.212-213

Розглядаючи пізніші договори “милістю Божою великого князя” Любарта з польським королем, зауважуємо, що галицько-волинський князь визначає своє відношення до Казимира як рівний до рівного. Обидві сторони зобов’язуються одна одній “помагати на всякого неприятеля, без всякої хитрости и лести.”²¹

Стосовно відносин Любарта з Литвою і визначення ступеня його залежності від литовського уряду, в даному випадку, від братів Любарта литовських князів Кейстута й Ольгерда, то якоїсь правової залежності тут теж не простежується. Як влучно відзначив професор Леонтович, ці відносини були вільними домовленостями незалежних князів.²² Ніяких прав на територіальні надбання галицько-волинського князя, через які останній мав би складати “послушание” і “покору”, великий князь Литви не мав. В свою чергу, як ми уже згадували, Любарт в Литві не мав своєї отчини, через право володіння якою на нього, як на васала, міг би чинити тиск великий князь. Отже, вплив литовського уряду на великого князя Володимиро-Галицької Русі міг бути скоріш за все лише моральним, не як на володаря держави, а як на литвина і брата. Про те, що цей вплив був мінімальним, говорять і умови договору 1366 року, за якими Любарт відмовлявся допомагати братам, коли вони будуть воювати з королем. В цьому випадку польський король Казимір виступає своєрідним гарантом суверенності Любарта від Литви, подібним чином татарський хан Узбек та його наступники, що підтримували Любарта, були гарантами проти посягань Польщі й Угорщини.

Однак у 1349 році сталися події, що негативно відбилися на легітимності Любартового правління і подальшій долі Галицько-Волинської держави. Дружина Любарта, дочка володимирського князя Андрія Юрійовича Агрипіна, з весільним вінком якої Дмитро-Любарт як придане одержав Луцьке княжіння і успадкував володимирський стіл, несподівано померла, не залишивши нащадків. Великий князь Русі вдруге одружився на ростовській княжні Ользі.

Відсутність спадкоємця у шлюбі чи не з останньою прямою представницею галицько-волинської династії Романовичів та нове одруження Любарта кинули тінь на законність його правління. Польський король Казимір на правах родича Болеслава-Юрія II використав цей момент для пред’явлення своїх претензій на галицько-волинську спадщину.²³ Заплативши татарам вперед річну платню за право тримання Галичини, він, при допомозі угорців, відібрав її у Любарта разом із Холмщиною. Тривала боротьба за повернення втраченої половини держави позитивних результатів не мала. В ході пізніших військових змагань, в яких Любарта підтримували литовські князі Кейстут і Юрій Наримунто-

²¹ Archiwum ksiazat Sanguszkow w Slawucie (Ar.S), Lwow, 1890, s.1,153
Ф.Леонтович. Там же, с.230-231

²² Ф.Леонтович. Там же

²³ І.Мицько. Там же, с.3

вич, волинський князь втрачає ще й деякі інші землі, в їх числі, на короткий час (1366-1370 р.р.) навіть Володимирщину. Тоді за великим князем Русі залишилася тільки Луцька земля та й то без південно-західних околиць: Перемиля, Кременця, Олеська й Лопатина.

Тільки після смерті Казимира в 1370 році Любарт повернув Володимирську землю, а коли в 1382 році помер Казимірів союзник і спадкоємець угорський король Людовік, волинський князь домогся повернення й вище названих південно-західних околиць Луцької землі. Однак воєнні заходи Любарта по поверненню Галичини успіху не мали.²⁴ Тому на час своєї кончини десь біля 1385 року* “Божою милістю великий князь Русі, князь володимирський і луцький” залишався володарем тільки дещо урізаної волинської половини одержаної у спадок Галицько-Волинської держави Романовичів.

Перш ніж перейти до висновків про уточнення дати сходження з політичного небосхилу Галицько-Волинського князівства, варто зупинитися на короткому огляді його останньої столиці міста Луцька.

Початок становлення Луцька як столиці Волинської землі відноситься до часів, коли його із рукою доньки володимирського князя одержав в уділ Любарт. Луцька земля знову одержала свого князя і, не дивлячись на обмеження його прав великим володимирським князем, вже тоді довкола нього гуртувалася рада з місцевих бояр. І, як вказує М.Грушевський, уже за життя Юрія II поміж галицько-волинським боярством партія Любарта (на Волині) була настільки сильна, що, оглядаючись на нього, як на майбутнього претендента на великокняжий стіл, змогла розправитися з ненависним князем.²⁵

Достеменно невідомо, чи Любарт відразу по становленню великим князем Русі зробив своєю столицею Луцьк, чи після воєнних дій 1349-1352 років, відколи втратив половину держави та ще й сам якимось чином потрапив у полон. Проте це були вже надто достатні причини для того, щоб, оцінивши у воєностратегічному відношенні природно-топографічні переваги Луцька над Володимиром, перенести сюди свою столицю. Першим практичним заходом стало будівництво тут мурованого замку — державної столичної резиденції. Власне Любарт не обмежився лише муруванням, на місці давньоруського дерев'яного дитинця, Верхнього замку, який зберігся до наших днів — головної резиденції великого князя Русі. Поряд з цим були розгорнуті великомасштабні будівельні роботи по реконструкції удільного міста Луцька в столичне місто Володимиро-Галицької Русі.²⁶ Розташоване на острові в міжкукав'ї Стиру і Глушця серед широких зап-

²⁴ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.50-56

* Любарт помер в 1383 році (Л.Столярова. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI-XIV в.в. М., 2000, док.№347)

²⁵ М.Грушевський. Там же, т.III, с.139-140

²⁶ П.Троневиц. Там же, с.31-38

лавних луків місто додатково укріплювалося ровами, валами і дерев'яною стіною — парканом. Давньоруська планувальна містобудівельна структура (дитинець + окольне місто), з влаштуванням тут державної столичної резиденції порушувалася. Дерев'яні укріплення тісного удільного дитинця, з розташованими в них владичими й княжими дворами та соборним храмом Івана Богослова, поступово замінюються мурами дещо розширеного великокняжого Верхнього замку з палацом великого князя, двором владики і будівлями відповідних князівських, єпископських, замкових і соборних служб. Прилягаючи з заходу до дитинця, Окольне місто розбудовується в державний Окольний (Нижній) замок з оборонними вежами, сполученими зрубними оборонними стінами. Його територія забудовується дворами наближених до Любарта князів і панів — державних урядовців, а міське поспільство витісняється за межі Окольника.²⁷ Очевидно, що саме Дмитрієм-Любартом в Окольному замку було збудовано православний храм — Дмитрівську церкву, що нею пізніше опікувалися пани Гулевичі.

Мурований Верхній замок відділявся від дерев'яного Окольного, а останній від міста прокопаними глибокими, заповненими водою ровами між Стиром і Глушцем. Великими об'ємами викинутого з ровів ґрунту висипали понижені ділянки розширених частин території Верхнього й Окольного замків. Утворений таким чином плац перед мостом Верхнього замку завжди зберігав державну належність й існує сьогодні як східна частина Замкової площі.²⁸

Витіснені з території Окольного замку міщани розбудовують західніше від нього на найбільшій, проте й найнижчій частині Луцького острова торгово-ремісничий посад нового столичного міста. Як свідчать сучасні археологічні дослідження, міське будівництво XIV ст. було хоч і дерев'яним, проте значно потужнішим, монументальнішим від попереднього.²⁹ Тоді ж тут зводиться більшість нових міських храмів, оскільки попередні залишилися в княжо-панському Окольному замку.

Таким чином, в результаті будівничої діяльності останнього великого князя Володимиро-Галицької Русі Дмитра-Любарта удільний давньоруський Луцьк було розбудовано в добре укріплене сучасне місто-фортецю із замком-кремлем в складі його верхньої й окольної частин. В цілому це вже було місто європейсько-

²⁷ Там же

²⁸ Там же

²⁹ Б.Т.Сайчук. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волынской области. Луцк, 1989, с.7,14. Архів ЛДІКЗ, №203;

С.В.Терський. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Луцька в 1992 році. Львів-Луцьк, 1992, с. 24-25. Архів ЛДІКЗ, №410;

С.В.Терський. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році. Луцьк-Львів, 1997, с.9,20-24;

М.М.Кучінко, Л.М.Воскобойнік. Звіт про археологічні роботи в місті Луцьку в 1996 році. Луцьк, 1997, с.3-4. Архів ЛДІКЗ, №427

го зразка, побудоване згідно з вимогами суспільного життя і військової організації тогочасної держави.

Становлення Луцька як столичного міста означало і піднесення ролі Луцької землі, а також зростання впливу її боярства в державному управлінні. При підписанні договірних зобов'язань з польським королем в 1366 році Любарт серед своїх свідків панів Ради називає владика Луцького Арсенія, князя Данила Острозького³⁰, Васка Кирдеевича, луцького воєводу Івана та поземельного суддю Івана Мстишинського (Ar.S., т.1, s.154). Тут серед найближчого оточення великого князя в найтяжчі для нього часи, коли було втрачено більшу половину держави, ми бачимо лише місцевих волинських князів і панів та не зустрічаємо жодного литвина.

Оглядаючи історію правління останнього великого князя Галицько-Волинської держави Дмитра-Любарта і його сорокалітньої війни спільно з сусідніми литовсько-руськими князями Кейстутом і Юрієм Наримувичем за збереження галицько-волинських земель від посягання Польщі і Угорщини, варто знову ж таки відзначити думку М.С.Грушевського про те, що в цій боротьбі князі розпоряджалися майже виключно місцевими руськими (українськими) силами; фактично, це була боротьба русинів, місцевого боярства під проводом своїх нових князів з литовсько-руської династії. Польсько-литовська боротьба за руські землі властиво була українсько-польською боротьбою українських земель, що під проводом литовсько-руських князів боронилися від польського завойовника.³¹

Ця думка відомого вченого, як і наші попередні висновки, мають рішуче вплинути на визначення дати сходження суверенної Галицько-Волинської держави з політичного горизонту Європи і початку литовського періоду в житті її земель.

Попри всі визнання вченими-істориками Любарта останнім галицько-волинським князем, в українській історіографії продовжує існувати 1340 рік, як кінцева дата існування Галицько-Волинського князівства з вказівкою на загарбання Волині в цей час Литвою, або ж утвердженням тут влади литовських князів.³²

Як ми уже говорили на початку даного розділу, 1340 рік, як рік посядання Любарта на галицько-волинський стіл, не може спонукати до такого висновку. І навіть твердження радянських істориків про розпад у цьому році Галицько-Во-

³⁰ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.25

³¹ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.57-58

³² Історія Укр.РСР Там же, с.22-24;

Історія України Там же, с.79-80;

Н.Яковенко. УШ, с.84;

О.Г.Михайлюк, І.В.Кічий. Історія Луцька. Львів, 1991, с.10

линської держави на боярську олігархічну республіку Галичину і князівство Волинь не можуть служити цьому підставою, тому що до 1349 року Галичина безсумнівно визнавала над собою владу Любарта. Д.І.Дорошенко вказує, що фактично Галицько-Волинська держава перестала існувати в половині XIV ст. і визначає час її існування півтора століттями, тобто спиняється на даті 1349 рік, коли Галичина була забрана Казиміром.³³ Ця дата на перший погляд видається дуже логічною, проте коли ми зауважимо, що автономна державність Галичини існувала до 1378 року³⁴, а останній свій похід, щоб повернути Галичину до Волинської держави Любарт здійснив у 1382 році³⁵, то її теж можна взяти під сумнів, бо до цього часу існувала потенційна можливість повернення Галичини в лоно Русі. Нарешті, Ф.Леонтович, називаючи Любарта останнім володимирським князем, після якого Волинь перейшла в литовські руки, схиляє нас до думки, що кінцевою датою існування Галицько-Волинської держави був останній рік правління і смерті великого князя десь у 1385 році.³⁶ Подібного висновку дотримується й М.Грушевський, зауважуючи, що відірвання Луцька, а потім решти Волині від родини Любарта (після його смерті) було першим кроком литовських правителів проти сильних, майже самостійних українських князів з Гедимінової династії.³⁷ Нарешті, в своєму новому погляді на історію України Н.Яковенко однозначно підсумовує, що “агонія Галицько-Волинського князівства, що розтяглася з 1340 по 1380-і роки, завершившись розподілом територіальної спадщини Романовичів між сусідами – Польщею та Великим князівством Литовським, стала одночасно й фінальним акордом кількавікової епохи, яку ми звично називаємо добою Київської Русі”.³⁸

На смерть Любарта як дату, після якої Волинь на праві дідачизни стала належати до Литви, а отже і остаточно перестала існувати Галицько-Волинська держава, вказували ще в 1451 році представники Литовського уряду, відстоюючи перед поляками своє право на Волинь.³⁹

Таким чином, можна зробити висновок, що процес згасання Галицько-Волинської держави на небосхилі української історії продовжувався тривалий період у середині – другій половині XIV ст. (1349-1385 р.р.) в часи правління останнього великого князя Русі Дмитра-Любарта, і завершився після його смерті. Разом з тим цей процес супроводжувався рядом важливих факторів:

³³ Д.І.Дорошенко. Там же, с.97

³⁴ Н.Полонська-Василенко. Там же, с.214

³⁵ М.Грушевський. Там же, т.III, с.142, т.IV, с.62

³⁶ Ф.Леонтович. Там же, с.217

³⁷ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.163

³⁸ Н.Яковенко. НіУ, с.76

³⁹ И.Шараневич. История Галицко-Володимирской Руси. Львов, 1863, с.431

- відсутністю дітей у волинської княжни Агрипіни, дружини великого князя Русі Дмитра-Любарта, останньої прямої спадкоємиці династії Романовичів;
- утвердженням зусиллями великого князя державної столиці нового зразка у місті Луцьку;
- сприйняттям місцевим населенням литовсько-руських князів своїми правителями з дотриманням умови “старини не рушить, а новини не вводить”;
- сорокалітньою війною за галицько-волинську спадщину поміж Любартом, підтримуваним литовськими князями з одного боку, та польсько-угорськими правителями з другого і поступовим опануванням галицько-волинських земель воюючими сторонами;
- зміцненням князівської влади в ході воєнних дій, зменшенням залежності князів від місцевого боярства та юридичним узаконенням їх панівного становища над землями Володимиро-Галицької Русі в ході підписання мирних договорів з польсько-угорськими правителями.

I. §2 Федір Любартович – “найдорожчий і любимий брат короля”.

“Се азъ князь великий Федот, з братом своим Лазаром и Семеном и зъ маткою своею Ольгою, дали есмо грамоту на том князю Федору Данилеевичу, што ж нам не вступатися у его отчизну и его служебные, и по его животе что дасть церквам и кому ньшто дасть, нам в то не вступатися, а кто на тоє поступить, тот уведается с нами перед Богомь и зъ его душею.”

Ar.S. m.I s.8

У 1386 році князя Дмитра-Любарта вже не було в живих, а луцьким, володимирським і великим князем Русі в цей час виступає його син Федір.⁴⁰ Ще за десять років до цього він товаришував батькові у його воєнному поході на Польщу, а отже тепер уже мав десь біля тридцяти літ.⁴¹

Федот, Федотушка, Федушка, як ласкаво називала його мама, ростовська княжна Ольга, після смерті батька залишився в Луцьку разом з мамою і двома рідними братами Лазарем та Семеном.⁴² Любартовичі тут народилися і виростили. На їх очах Луцьк перебудувався в столичне місто. Проте дитинство спадкоємців великого князя проходило в умовах постійних тривог і воєн батька за повернення захоплених агресивними сусідами галицько-волинських земель. Вихованням княжичів більше займалася тиха, покірна й набожна мама Ольга, що мало певний вплив на формування їх характерів. Двоє з Любартовичів в один час були взяті польським королем в заручники для запоруки дотримання волинським князем умов воєнного договору.⁴³

Невідомо, як склалася доля Лазаря і Семена, оскільки не зустрічаємо відомостей ні про них, ні про їхніх нащадків у пізніших документах. Скоріше всього, вони, як їх сестра Анна та ще один брат Іван (очевидно від якогось іншого

⁴⁰ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.163

⁴¹ И.Шараневич. Там же, с.248

⁴² Ar.S. Ibid, s.8

⁴³ М.Грушевський. Там же, с.55

шлюбу Любарта), прийняли чернечий постриг, на що вказують записи родини Любартовичів у монастирських поминальних книгах.⁴⁴

Ймовірно, що Лазарівський руський шпиталь у Луцьку, яким пізніше опікувалися луцькі братчики, був заснований саме Лазарем Любартовичем. Твердження ж А.В.Лонгінова про те, що Семен Любартович (Сенько, Сендюшко) став родоначальником династії князів Сангушків заперечується авторитетними істориками.⁴⁵

Федушко успадкував всі батьківські титули і залишився княжити на Волині в столичному Луцьку. Проте йому судилася зовсім інша доля,— бути князем без держави та “найдорожчим і любимим братом” польського короля.

Впродовж 12-18 лютого 1386 року була укладена Кревська унія між Литвою і Польщею, згідно якої великий литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і став королем Польщі з католицьким ім'ям Владислав. При цьому Ягайло брав на себе цілий ряд зобов'язань, суть яких зводилася до підпорядкування земель Литви й Русі польській державі. Запоручниками виконання зобов'язань Ягайла стали литовські і литовсько-руські князі, надавши один за одним свої присяжні грамоти Владиславу і польській короні. Таким чином суверенні литовсько-руські князі переходили в ранг васалів польського короля. Одним з них був і луцький та володимирський князь, великий князь Русі Федір Любартович.⁴⁶

Федушко довгий час, аж до 1393 року намагався не присягати польській короні, склавши в лютому 1386 року лише обіцянку вірності, прихильності і помочі особисто Ягайлові.⁴⁷ Однак востаннє його проект присяжної грамоти було відкинуто польською королівською канцелярією, а натомість волинського князя зобов'язано підписати польський проект присяги короні.⁴⁸ На той час Любартович вже був поставлений в такі умови, що вимушений був це зробити.

В травні 1386 року Ягайло посилає луцького князя в тривалу поїздку до Литви. Сам же на початку листопада прибуває до Луцька і вилучає з під влади Федушки найвизначнішого його васала князя Федора Даниловича Острозького і зобов'язує останнього до служби собі так само, як він раніше служив Любартовичеві. Іншою грамотою король від свого імені надає князеві Острозькому в намісництво місто Луцьк, таким чином позбавивши Федора Любартовича батьківського спадку і титулу луцького князя.⁴⁹

⁴⁴ І.Мицько. Там же, с.4-5, зн.26;

Н.Яковенко. УШ, с.306

⁴⁵ А.В.Лонгінов. Князь Федор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с угорским домом. Вильна, 1893, с.7-9;

М.Грушевський. Там же, с.515-516;

Н.Яковенко. УШ, с.294

⁴⁶ М.Грушевський. Там же, с.128-137

⁴⁷ Ф.Леонтович. Там же, с.237

⁴⁸ М.Грушевський. Там же, с.135, зн.2

⁴⁹ Ar.S. Ibid, s.2,5,7

Ф.Леонтович вважає цей захід польського короля цілком правовим актом, вказуючи, що, відповідно до права виморочності, по смерті першої дружини, волинської княжни, сам Любарт володів її весільним приданим, Волинською землею, лише пожиттєво. Його ж діти від другого шлюбу не могли претендувати на цей спадок, і після смерті волинського князя він мав перейти в руки верховної влади.⁵⁰

М.С.Грушевський заперечує таку аргументацію, підкреслюючи, що Любарт міг володіти Волиню не тільки як спадкоємець по дружині, а й на підставі обрання його волинським боярством на великокнязівський володимирський стіл. Вчений підтверджує свою тезу тим, що цей головний володимирський стіл залишився за Федором Любартовичем й далі, після вилучення Луцька Ягайлом з під його влади.⁵¹

На нашу думку, в твердженнях обох високоповажних вчених є істина, хоча вони в чомусь і помиляються. Основна помилка вчених полягає в тому, що вони ведуть мову про всю Волинь взагалі, не поділяючи її окремо на Луцьке і Володимирське князівства, реальне існування яких незаперечно і підтверджувалося відповідними князівськими титулами. Адже у весільне придане волинської княжни Агрипіни Любарт, в час одруження, з волі володимирського князя одержав лише окремо виділене Луцьке князівство, а не всю Волинську землю, як вважає Ф.Леонтович. І ось тепер його син Федір за правом виморочності втратив саме це князівство й відповідний титул. З іншого боку, М.Грушевський має рацію відносно права обрання, згідно з яким Любарт оволодів володимирським столом і яке, на думку вченого, повинно було діяти спадково, тобто мало передатися у спадок від Любарта до його сина Федора. Проте, з названих причин, це право не поширювалося на Луцьке князівство, а лише на Володимирське, нехай навіть на той час ще й головне.

Таким чином, ми можемо пояснити правову суть змін, що відбулися: після смерті батька Федушко за правом виморочності втратив Луцьке князівство й титул луцького князя і за успадкованим правом обрання втримав за собою володимирський стіл з відповідним титулом.

Помилка М.С.Грушевського полягає в тому, що він вважає володимирський стіл головним і в часи Федора Любартовича. Однак, як було сказано вище, Любарт ще за свого життя переніс столицю Волині з Володимира до Луцька, перебудувавши його в столичне місто з державною великокнязівською резиденцією. Отже, тепер луцький стіл став значно вагомішим від володимирського і головним, тому його втрата мала для Федушки катастрофічні наслідки.

З втратою Луцька волинський князь змушений був покинути місто свого дитинства і юності, з якого він вирушав у свої перші воєнні походи, місто-столицю, яке вони розбудували разом з батьком саме для нього, для утвердження його

⁵⁰ Ф.Леонтович. Там же, с.236-237

⁵¹ М.Грушевський. Там же, с.471-472

особистої влади по смерті батька і потреб його майбутньої політики. Федір втрачав розташоване в стратегічно вигідному для оборони природному ландшафті місто-фортецю і разом з ним першокласний замок з чудовим палацом-резиденцією. Втрачав усе, що будувалося, набувалося й творилося коштами, працею й розумом всієї Волинської держави.

З втратою Луцька Федушко поривав зв'язок і втрачав владу над князями і панами цієї землі. Дехто з них, як от пан Васко Кирдеєвич входили до панів Рад ще його батька.⁵² Отже справа тут не обмежилася вилученням з-під його влади лише Федора Острозького, сина головного Любартового дорадника князя Данила. Усунення зі столичного Луцька залишало Любартовича без надзвичайно вагомій суспільної підтримки і підривало основи його влади у всій Волинській землі.

У нас поки що немає вагомих підстав підозрювати Владислава-Ягайла, який згідно з Кревською унією об'єднав у своїй особі владу короля Польщі і великого князя Литви, в протиправному вилученні Луцька з-під влади Федора. Адже через декілька років, опинившись сам у становищі Любарта, коли королева Ядвіга померла, так і не народивши йому дітей, Ягайло вибрався з Польщі на Литву, визнаючи, що не має більше права на польську корону, і повернувся лише тоді, коли відновив це право новим одруженням з іншою спадкоємицею польської корони.⁵³

Проте дальший хід подій схиляє нас до думки, що польський король міг цілеспрямовано вилучити з під влади волинського князя саме столичне Луцьке князівство, і при цьому він не дотримав якихось усних домовленостей з братом про гарантії збереження за Любартовичем правління на Волині.

Відкритий наступ на успадковане виборне право Федушки у його володінні Володимирським князівством розпочався трохи пізніше, коли Луцьком, після тимчасових намісників Федора Острозького й Креслава з Курозвонок, від імені короля заволодів литовський князь Вітовт, який з 1392 року став утверджувати свою владу в князівстві Литовським.⁵⁴ Намагаючись згладити гостроту своїх відносин з Вітовтом, Владислав і Ядвіга в травні 1393 року покликали Федора Любартовича у Вислицю, щоб там хитрим юридично-канцелярським маневром добитися від нього нової присяжної грамоти на послушність і вірність польській короні, а після цього вже винести вирок його політичній кар'єрі самостійного володимирського князя. Короновані особи надали Любартовичу далеке Сіверське князівство і змусили заприсягнути з нього послушність королівському сімейству.⁵⁵ Опісля цю присягу використали для позбавлення прав Федора на Володимирське князівство, яке тут же передали литовському князю Вітовту.

⁵² Ar.S. Ibid, s.11

⁵³ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.133

⁵⁴ М.Грушевський. Там же, с.165, 472

⁵⁵ М. Грушевський. Там же, с.169,473

Таким чином, в результаті правних і протиправних заходів 1386-1393 років володар Волині Федір Любартович, найбільш суверенний із литовсько-руських князів, котрий найдовше протривав присягати Польщі, був позбавлений своїх володінь і поступово, крок за кроком, перетворився у звичайного ленника польського короля. Скривджений таким підступом двоюрідного брата, колишній луцький і володимирський князь та великий князь Русі деякий час безуспішно намагався повернути свої права на втрачені землі. Він покинув напризволяще даровану Сіверську землю, за яку змусили так самовіддано подякувати, і розтрижований заподіяними йому образами прилучився до такого ж покривдженого молодшого королевого брата Свидригайла. В пошуках справедливості і засобів повернення втрат на батьківщині в 1397 році Федір і Свидригайло емігрують до Угорщини й пробують вступити в зносини з магістром пруських рицарів.⁵⁶

Згодом, після тривалих умовлянь Ягайла, котрий називав його не інакше як “найдорожчим і любимим братом”, Федушко помирився з ним, повернувся в королівство, за що одержав маєтності на Жидачівщині й Стрийщині, де й осів. Як найвищий після короля високородний достойник в краї, він виконує тут ряд відповідних державних функцій. Супроводжує київського митрополита Кипріяна в поїзді по Галичині в 1405 році, вирішує територіально-маєткові спори місцевих землевласників, перебирає патронат над монастирями. Перебуваючи в королівському почті, Любартович бере участь у відомій битві з хрестоносцями під Грюнвальдом у 1410 році. “Любимий брат короля” часто гостює в королівському дворі в Кракові і виступає свідком при наданні королівських грамот. Зблизившись з королем і маючи довір’я краківського двору, він і сам став прихильним до нього. Проте іноді, як у сина Любарта, у Федора з’являлася надія повернути свою батьківщину і він тоді вживав титул володимирського князя.⁵⁷ В свою чергу сентиментальний і богобоязливий Ягайло також до старості літ носив у собі почуття провини перед “найдорожчим і любимим братом” за несправедливе позбавлення його Волині. Тому, щоб зняти з своєї душі тяжкий камінь гріха, в час Волинської кампанії 1431 року король відібрав Володимир від бунтівного Свидригайла і з великим полегшенням повернув його Любартовичу.

Ось так, впродовж майже сорока років то вимагаючи, то вислужуючи у люблячого брата повернення йому батьківщини, Федір нарешті одержав її, шоправда, лише за два тижні до смерті.

До сьогодні однозначно невідомо, чи мав на цей час престарілий волинський князь якусь родину і спадкоємців, котрим міг би заповісти здобутий маєток. Проте факт нещодавнього виявлення незнаного досі історикам поминання його

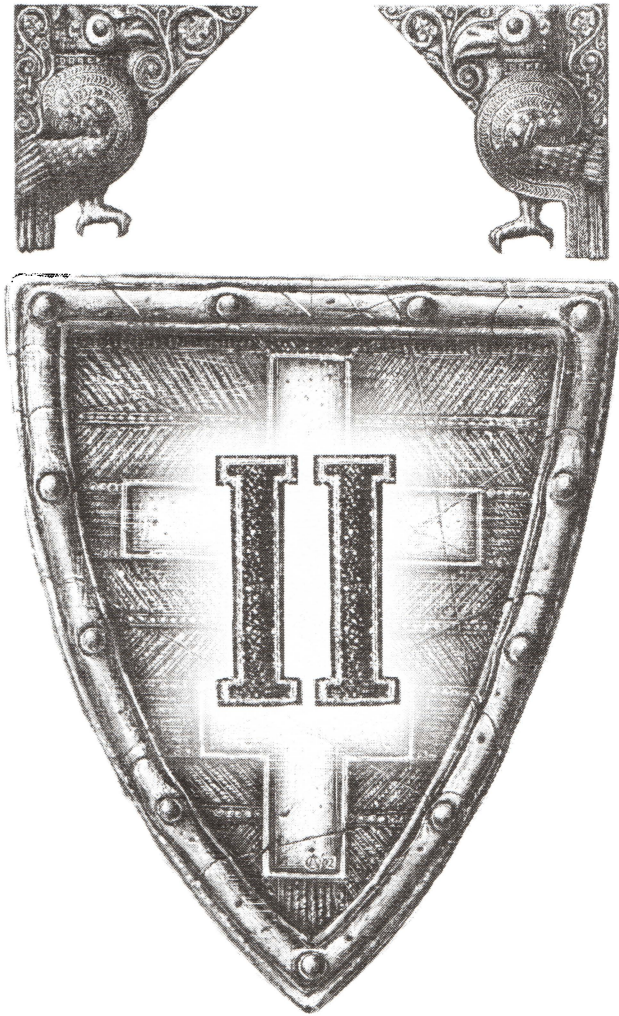
⁵⁶ М.Грушевський. Там же, с.169,196

⁵⁷ І.Мицько. Там же, с.3

сина піддає сумніву впевненість М.Грушевського й виступає на користь заперечення З.Радзимінського про те, що Федушко заповів все своє майно Ягайлові.⁵⁸

⁵⁸ М.Грушевський. Там же, с.169-170, зн.5
І.Мицько. Там же

ВЕДАНИЇ

*в сутінках
української історії
XIV-XVI століть.*

РОЗДІЛ II

Розділ II

Луцьк – литовська столиця південної Русі.

II. §1 Улюблена садиба Вітовта.

Рідний брат і сподвижник останнього великого князя Володимиро-Галицької Русі Дмитра-Любарта володар Берестейсько-Дорогичинської землі Кейстут був князем на Троках і правив північно-західною частиною Литви. Одного разу він почув інтригуючу звістку, що серед боліт Жемайтії в лісових хащах підвладним йому язичеським племенем править чарівна дівчина на ім'я Бірґта. Зустрівшись, Кейстут дуже уподобав її, бо гарна була й розумна і він просив її за дружину. Однак Бірґта відмовила князю, пославшись на те, що пошлюблена з Богом. Тоді Кейстут забрав її насильно і з почестями доставив у столицю. Тут зібрав братів своїх і справив велике весілля, взявши панну Бірґту за жону. Від цього незвичайного шлюбу в молодого подружжя народився син Вітовт...

*Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), т.35.
Летописи Белорусско-Литовские. М., 1980, с.97*

Наприкінці 1387 року литовський князь Вітовт зі своїм двором, з сім'єю, з князями й боярами осів у волинському столичному місті Луцьку, наданому йому Ягайлом. Тут у Любартовому замку й оновленому великим князем Русі замковому соборі Івана Богослова він “змовил дочку свою княжну Зофію за великого князя Василя Дмитровича московского”¹, сина переможця татар на Куликовому полі Дмитрія Донського.

Проте це були ще не найкращі часи для Вітовта. Декілька років тому двоюрідний брат, теперішній польський король і володар Литви Владислав-Ягайло підступно вбив його батька князя Кейстута, а самого Вітовта ув'язнив, забравши отчи-

¹ М.Грушевський. Там же, с.471

ну. Втікши з в'язниці переодягнутим в одяг служниці своєї дружини, Вітовт знайшов захист і підтримку у тевтонських рицарів. З ними він спустошував державу Ягайла аж поки той не почав благати повернутися на Литву й зайняти свою отчину. Та коли Вітовт, повіривши братові, повернувся, Ягайло замість Троків дав йому Луцьк і то “до волі своєї”, потайки надіючись таким чином руками незручного і впертого Вітовта нейтралізувати спротив іншого покривдженого ним брата, Федора Любартовича.

Однак тут Ягайло дещо прорахувався. Справивши дипломатичні заручини дочки Софії з московським княжичем Василем і належно оцінивши воєнно-стратегічні можливості волинської столиці, Вітовт став вимагати у Ягайла офіційного надання Луцька “на вічно” та повернення отчини Троків на Литві. Ягайло відмовив і послав свого намісника, якогось “лядського пана” в литовську столицю, чого раніше, як мовить літописець, ніколи не бувало. Чаша терпіння була переповнена, і честолюбивий Вітовт знімається зі своїм двором з Луцька й направляється у Вільно. Не змігши засісти на головному столі Литви, Вітовт знову повертається до німецьких рицарів в Мар'єнбург (Мальборк) і разом з ними чинить нові напади на Литву.² В документах 1390 року, які регулюють його відносини з рицарями, Вітовт титулує себе і луцьким князем, причому цей титул стоїть у нього на першому місці.³ В цей же час в Мальборк до Вітовта прибули послы великого московського князя Василя, щоб забрати для одруження в Москві княжну Софію, заручену ще в Луцьку.⁴

Стривожений таким поворотом справ, відколи його супротивник заручився підтримкою Тевтонського ордену і Московського князівства, Ягайло в 1392 році знову просить “милого брата” повернутися в Литву і тепер насправді взяти в управління литовсько-руські землі. Від цього часу почалося утвердження Вітовта як великого князя Литви, прагматичного політика й талановитого полководця, який перебрав на себе всю повноту влади у Великому Князівстві Литовському і таким чином відновив його суверенність та незалежність від Польщі.⁵

Для нас же важливо не лише те, що й тепер Вітовт вживав титул луцького князя, щоправда уже після титулу князя Троцького, успадкованого від батька, а головне, що великий князь Литви ввів столичне волинське місто Луцьк у сферу великої політики на правах південної столиці Литви.

На Луцьк, як південну столицю Литви часів Вітовта, вказує у своїй праці Ф.Леонтович, підкреслюючи, що великий князь часто проживав тут.⁶ Ісидор

² ПСРЛ. Там же, с.100

³ М.Грушевський. Там же, с.471

⁴ ПСРЛ. Там же, с.101

⁵ М.Грушевський. Там же, с.142

⁶ Ф.Леонтович. Там же, с.240

Шараневич уточнює, що Луцьк став головним містом саме для литовсько-руських земель і другою резиденцією Вітовта.⁷ Подібне стверджує й І.Левкович, зазначивши, що Вітовт дбав про Луцьк і зробив його центром українських земель.⁸ Нарешті, польський історик Тадей Стецький доповнює цих вчених словами самого Вітовта, який, подібно Любарту, мав Луцьк за найулюбленішу свою садибу, в котрій найчастіше проживав; навіть ставши Великим князем Литви, сам називає град цей південною своєю столицею.⁹

Слідів перебування і діяльності великого князя Литви Вітовта в його південній резиденції збереглося чимало. Вже від 1393 року “з Божої ласки князь литовський і спадкоємець троцький і луцький” наділяє фундований ним храм на честь Діви Марії, що належав братам-проповідникам першого прибулого католицького ордену домініканів, селом Новостав із прилеглим ставком і млином.¹⁰

Сім'я і двір Вітовта проживали в Луцьку і в 1396 році, бо його підтверджувальну грамоту Федору Даниловичу Острозькому на спадкові й нові маєтки особисто сама “княгиня великая правила”.¹¹ Сюди, до Великого Луцька в тяжкій депресії повернувся непереможний Вітовт після страшного погрому свого війська татарами 12 серпня 1399 року над Ворсклою. В тій битві загинуло багато руських князів, брянських, смоленських, полоцьких, київських і волинських. Серед останніх були князь Михайло Данилович Острозький та його брат Дмитро Боброк-Волинський, знаменитий воєвода Дмитрія Донського, командувач засадного полку, який вирішив долю битви на Куликовому полі.¹²

Від цього часу політика Вітовта стає менш агресивною та більш виваженою, різносторонньою й далекоглядною. Пізніше великий князь Литви підпорядковує собі ханів не тільки Перекопської, а й Донської і Волзької орд і розширює межі своєї держави від Балтійського до Чорного моря, від річки Вісли до Волги.¹³

Восьмого вересня 1412 року Вітовт постановляє висвячення в соборному Івано-Богословському храмі Луцька єпископа Євфимія для Турова.¹⁴ Князь виступав весільним посаженим батьком нареченої князя Василя Федоровича Острозького, наділивши молодих волинськими маєтками.¹⁵ Він продовжує роботи

⁷ И.Шараневич. Там же, с.284

⁸ І.Левкович. Там же, с.64

⁹ T.Stecki. Luck starożytny i dzisiejszy. Krakow, 1876, s. 45

¹⁰ Боротьба... Там же, с.44-45

¹¹ Ag.S. Ibid, s.20

¹² ПСРЛ. Там же, с.52,105;

М.Грушевський. Там же, с.143,314;

Н.Яковенко. УШ. Там же, с.276

¹³ T.Stecki. Ibid, s.57

¹⁴ ПСРЛ. Там же, с.55,73

¹⁵ Ag.S. Ibid, s.53

по розбудові столичного міста, розпочаті ще Любартом. Зокрема, довершує мурування Луцького Верхнього замку та спорудження системи міських і позаміських укріплень.¹⁶ Саме від часів Вітовта Луцьк розбудовується поза межами природного острова у велике сучасне європейське місто і починає іменуватися Лучеськом Великим. В 1420-х роках великий князь фундує побудову костелу Святої Трійці в Окольному замку Луцька, і в 1427 році переносить сюди з Володимира католицьку кафедру з біскупом і капітулою.¹⁷ Наступного року Вітовт записує кафедри млин і десять сіл в Луцькому, Володимирському і Берестейському повітах.¹⁸

З іменем Вітовта вчені пов'язують появу і осілість в Луцьку вірменів, караїмів, німців і татар. Общини вірменів та караїмів, що займалися ремеслами й торгівлею, були досить багаточисельними, а їх храми збереглися до ХХ ст.¹⁹ Відомий привілей Вітовта луцьким караїмам від 1408 року.²⁰ Луцькі німці, серед них Міхаель Васнер та Гейніх Курснер, були носіями міського магдебурзького права.²¹ Татари переважно були зобов'язані до платної військової служби великому князю. Згодом багато з них назовсім осіли на Волині, і в Луцьку, поряд з Караїмською та Вірменською, була осібно Татарська вулиця.²² Постійне ж посольське представництво хана Перекопської орди в столичному Луцьку продовжувало функціонувати ще в XVI ст.²³ Нині в культурних нашаруваннях ґрунту на території міста археологи знаходять значні вкраплення фрагментів золотоординських керамічних виробів, що може бути підтвердженням економічних стосунків лучан з татарами.²⁴ А в околицях Луцька досить довго зберігалися назви “Вітольдів рів” біля села Княгинин та “Вітольдів колодязь” в Підгайцях, які також можуть свідчити про масштаби і характер діяльності цього князя в Луцьку.²⁵

Та, звичайно ж, найвизначнішою і пам'ятною подією в житті південної столиці Литви був приїзд до Луцька європейських монархів у 1429 році.

Вітовт відчував, що, при всіх своїх досягненнях і славі, дуже залежав від Польщі і коронних панів. Рада коронна, управляючи королем та урядом, стежила за всіма діями великого князя литовського і будь-які його іноземні зносини викликали її підозри й незадоволене бурчання, оскільки пани вважали Литву

¹⁶ П.Троневиц. Там же, с.42-43

¹⁷ Т.Stecki. Ibid, s.147

¹⁸ Акты Литовско-русского государства изд.М.Довнаръ-Запольским. (Акты Д-3), вып.1, Москва, 1900, с.7

¹⁹ Л.Маслов. Архітектура Старого Луцька. Львів, 1939, с.34,40

²⁰ І.Левкович. Там же, с.64

²¹ М.Malyszynski. Luck w wiekah srednih. Luck, 1939, s.52

²² ЦДІАУК. Опис книги Луцького гродського суду (ОКЛГС), №2051, с.129

²³ Там же, №2046, с.64

²⁴ Б.Сайчук. Звіт... 1989 року, с.5-6, 9-10, рис.14;

М.М.Кучінко, Л.М.Воскобойник. Звіт... 1996 р., с.4

²⁵ М.Malyszynski. Ibid, s.12,15

власністю польської корони.²⁶ Саме тому Вітовт, якого ще 1398 року князі й бояри литовські і руські проголошували своїм королем, а пізніше сам імператор Сигізмунд заохочував до корони²⁷, мріючи про повну суверенність улюбленої вітчизни, погодився на коронацію.

З іншого боку, імператорові Священної Римської імперії, королеві угорсько-німецько-чеському Сигізмунду було вигідне надання Вітовтові королівського титулу, щоб таким чином відділити Литву від Польщі і зменшити перевагу, яку Польща досягла над угорцями і прусами. В подальшому цісар мав намір створити тісний союз між литовцями, угорцями й німцями проти польської держави. Ось для цього і залагодження ряду інших нагальних справ, що стосувалися безпеки цілої Європи й християнського світу від наступу турків, домовлено було поміж Вітовтом, Сигізмундом і Ягайлом про дипломатичний конгрес європейських монархів у Луцьку на день Святого Богоявлення Господнього у 1429 році.²⁸

В призначений час великий князь з панами і боярами литовськими й руськими чекав іменитих гостей. Для їх розміщення були приготовлені будинки і двори не лише в Замку й острівній частині Луцька, а й на Заглушецькому передмісті та замиських дворах в селах Гнідава, Красне, Омеляник, Забороль, Жидичин. У місцях розташування гостей накривали багаті столи, заставлені золотим і срібним посудом з різноманітними стравами й дорогими напоями. Сотні бочок вина й пива, стада лосів, зубрів і диких кабанів, а також тисячі домашніх волів, яловиць і баранів чекали своєї черги, щоб у вигляді шматків духмяної печені потрапити на ті столи.

Першим до Луцька в оточенні польських панів, очолюваних головним ідеологом польського уряду папським кардиналом і краківським єпископом Збігневом Олесницьким, прибув Ягайло. Король привіз із собою також дружину Софію і двох молодих синів.

Великий князь Московський Василій, внук Вітовта, через молоді літа приїхав у супроводі митрополита Фотія і залежних від Московської держави руських князів. На з'їзд також прибули: король датський Ерік XIV, татарські хани Перекопської, Донської і Волзької орд та молдавський воєвода зі своїми боярами і панами. Від великого магістра німецького ордену присланий був до Луцька командор Балгі, а магістр інфляндського ордену Зікфрід з поштом своїм прибув особисто. Папа римський прислав свого легата Андрія Домінікана, а візантійський цар Іоан Палеолог — своїх послів.

Вітовт в оточенні панів й двох своїх улюблених дворян Малдрика та Цибульки з католицьким, православним і вірменським єпископами урочисто зуст-

²⁶ И.Шараневич. Там же, с.339

²⁷ М.Грушевський. Там же, с.142,154

²⁸ И.Шараневич. Там же

річали гостей, супроводжували до Верхнього замку, де великий князь влаштував їм прийом з королівськими почестями.²⁹

Проте найпишнішою була зустріч імператора Священної Римської імперії Сигізмунда, який зі своєю дружиною Барбарою і двором, в супроводі баронів і вельмож німецьких, угорських і чеських, різноманітних слуг, збройної охорони і рицарів останнім прибув до Луцька. Зустрічати цісаря виїхали за межі Луцька аж до Забороля Вітовт, Ягайло зі своїми рицарями, а також представники від жителів міста, громади: руська, латинська, вірменська, єврейська і караїмська з своїми духовними пастирями. Після церемонії зустрічі направлялися до міста: Сигізмунд, Вітовт і кардинал Олесницький верхи на конях, а Ягайла імператорова Барбара запросила до себе в карету. Не тільки жителі Луцька, а й князі та пани зі всієї Волині, раніше прибулі гості та жителі довколишніх сіл вийшли на високі береги Стиру на зустріч з цісарем і суцільним довгим коридором ліктем до ліктя стояли вздовж обидвох боків Великої дороги. Імператор вітав усіх і дякував за теплий прийом. Звуки дзвонів усіх церков і костелів, гучних труб, барабанів і сурм знаменували в'їзд святково одягненої процесії високих гостей до Луцька. Здавалося, що один монарх намагався затьмарити іншого числом лицарства і пишного убранства, а один лицар іншого — світлом обладунків і блиском зброї.

Після пишних прийомів і бенкетів прийшла пора вирішення дипломатичних справ відносно протистояння туркам у Європі, непослуху Молдавії і Валахії, загрози поширення гусизму з Чехії, небезпеки Константинополю від турків та єднання християнських церков. Ну і, звичайно, на пропозицію Сигізмунда розглядалося чи не головне питання з'їзду — прийняття королівського достоїнства Вітовтом і проголошення Литви королівством. По всіх дипломатичних питаннях володарі радилися в окремих палатах князівського палацу, збудованого ще Любартом у Верхньому замку. В одній — цісар зі своїми німецько-угорсько-чеськими вельможами, в другій — Ягайло з польськими панами, а в третій — Вітовт з литовсько-руськими князями, панами і боярами.³⁰

В перервах поміж дипломатичними дискусіями високовельможне панство проводило дні в забавах, лицарських турнірах, перегонах і різноманітних полюваннях з птахами й псами щоразу в інших околицях Луцька. В замковому палаці подарований Вітовту імператором блазень Генне, як виявиться пізніше, агент цісаря Сигізмунда, розважав зібраних гостей.

²⁹ Т. Stecki. Ibid, s.54;
И. Шараневич. с.340

³⁰ И. Шараневич. Там же;
Т. Stecki. Ibid, s.70-71;

А. Барбашев. Витовт. Последние 20 лет княжения 1410-1430. СПб, 1891, с.239-241

Проте в Луцьку справа коронації великого князя Литви не вирішилася, тому що польські пани, пославшись на загрозу цього проекту польсько-литовській унії, вчинили сильний супротив Ягайлові і спішно покинули Луцьк. Вслід за ними, не попрошавшись з гостями, виїхав і сконфужений король. Вітовт і Сигізмунд на раді зі своїми вельможами прийшли до висновку, що необхідно й надалі вмовляти Ягайла до згоди і провести коронацію на наступному з'їзді вже у Вільно.

Однак під кінець року на з'їзд у Вільно, де знову зібралось багато гостей, посланці за королівською короною для Вітовта потрапити не змогли. Ополчившись, польські пани збройними загонами перекрили всі шляхи вздовж кордонів і не допустили королівської корони в Литву.³¹ Пізніше, захопивши послів, вони відібрали корону, розрубали її навпіл, і краківський єпископ Збігнев Олесницький з великим задоволенням прикріпив обидві ці половини до своєї митри.³² Так і не коронований вісімдесятирічний володар могутньої держави, визначний політик і талановитий полководець, самовладний правитель, людина сильного духу і тіла, відважний воїн, що до останнього дня не злавив з коня – ходив у військові походи і їздив на лови, якого боялися і поважали навіть поляки, називаючи богатирем, помер у своїх рідних Троках.

Для нас же важливі підсумки правління Вітовта в плані відображення його наслідків на Русі, Волині й Луцьку, на всьому суспільному житті Русі-України. Перш за все Вітовт був саме литовським князем і литвином. Він остаточно ліквідував удільний устрій Русі, об'єднав її з Литвою, підкоривши руські князівства своїй великокнязівській владі, відсторонив удільних князів, а на їх місце по землях і містах поставив своїх намісників литвинів.³³ Найближче оточення і намісників великого князя десь на 4/5 складала литвини: Монивид, Явин, Мингайло, Сунгайло, Остик, Бутрин, Дедикгольд, Билимін, Кзезгал, Голигніт, Вишигерд, Монтигерд, Товтигерд, Гаштольд, Гедигольд, Румбольд, Малдрик, Явнут та інші.³⁴ Серед них ми фактично не зустрічаємо нікого із колишніх дорадників Любарта чи їх нащадків. Ось, наприклад, як простежується зміна Вітовтових намісників на Поділлі після смерті на татарському побоїщеві над Ворсколю його старости Спитка: “старосту свого посадил дворянина...Грановского, а под

³¹ Т. Stecki. Ibid;
Шараневич. Там же, с.344;
М.Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1915, с.58;
А.Барбашев. Там же, с.258-261

³² ПСРЛ. т.32, М., 1975, с.153

³³ И.Шараневич. Там же, с.345

³⁴ М.Владимирский-Буданов. Вступительная статья к Актам о заселении Юго-Западной России. АЮЗР, ч.VII, т.I, К., 1886, с.43-45

Грановским дал пану Петру Монтигердовичу, а под Петром дал пану Дедикгольду и потом дал пану Дедикгольду Смоленск, а пану Долгирду Подолье дал.”³⁵ Русини та обрусілі литвини зустрічаються серед намісників значно рідше, хоча з часом кількість останніх потрохи зростає. Так, відносно справи перейняття другої половини Поділля, послами Вітовта до Ягайла були русини пан Немира, очевидно, староста луцький та Дмитро Васильович, боярин луцький. Знову ж таки на посаді київського старости у 1422 році зустрічаємо русина Михайла Івановича, а обрусілі литвини приймають християнські імена: Остик – Христіана, Монивид – Войцеха, Бутрин – Яна, Бедигольд – Георгія і т.д.³⁶ Іноді за “знаменитую службу нам верную” великий князь міг достойно нагородити і русина, як він винагородив в 1407 році Іллю Волчкевича сімома селами в Луцькій і Володимирській землях. Литовський князь в цілому одинаково дбав про литовську і про руську половини своєї держави, розбудовуючи міста і надаючи їм магдебурзьке право як, наприклад, Перемишлю і Берестю³⁷, або ж осаджуючи пусті дворища в селах.³⁸ Сам добрий католик, він, надаючи перевагу латинству перед православ’ям, однак, поважаючи духовну свободу, не вводив католицизму поміж православними, як того добивалися поляки. Самостійний і неподатливий Вітовт не дозволяв ніяким ревнителю якоїсь церкви взяти над собою верх. Коли в 1415 році руські єпископи вирішили поставити окремого митрополита, він, дбаючи про їх духовні потреби, те їм дозволив, і висвячений в Новогрудку митрополит болгарин Григорій Цемивлак осів в церкві Пречистої Діви у Вільно. На той час у здавна католицькій литовській столиці половина населення була русинами, а церков їх було ще більше, ніж католицьких.³⁹ І як не намагався Ягайло під тиском папи римського й польських панів окатоличити Русь, як не схиляв до цього Вітовта, литовський князь не пішов проти волі руських духовних пастирів. Тож не порушуючи релігійного життя русинів, Великий Вітовт проте відсторонив і тримав їх на відстані від життя політичного і державницького, полишаючи його, першочергово і в основному, за литвинами.

Важливим підсумком правління великого князя Литви для Луцька і Волині стало утвердження їх як міста-столиці і столичної землі південної Русі (України). Це утвердження відбувалося в свідомості русинів, а зовнішньо проявлялося у встановленні певних зв’язків зі столичним містом, до якого представники правлячого стану руських земель приїздили у приватних або ж державних справах.

³⁵ ПСРЛ, т.35. Там же, с.75

³⁶ М.Владимирский-Буданов. Там же

³⁷ Акти Д-3. Там же, с.2-4,10

³⁸ Акты ЮЗР т. СПб, 1863, док.17

³⁹ И.Шараневич. Там же, с.334-335

Володіння маєтками за цих обставин у столичній Волинській землі набувало певної ваги і було особливо привабливим.

При всьому тому Вітовт був і залишився для русинів литвином і чужим князем, чужим за звичаями, мовою, культурою і правом. Він все таки дотримувався застереженого в угоді Польської корони з князівством Литовським правила, що схизматики (православні) русини не можуть діставати ніяких впливових посад у державі, держати державних замків і не можуть бути допущені до участі в нарадах про державні справи. Обмежені в правах і силою зобов'язані до військової служби великому князю, руські князі, пани і бояри змушені були ходити з ним в далекі воєнні походи проти татар аж на Волгу, або проти німецьких рицарів, чи на північну Русь, нести великі витрати та складати свої голови в битвах з ворогом, як то було на Ворсклі в 1399 році. Ці зобов'язання та менші права ніж у литовців, тримання русинів-схизматиків в залізних оковах влади створювали внутрішній спротив руської шляхти і породжували опозиційні Вітовту настрої.⁴⁰ Особливо це помітно було на Волині, де від часів Любарта зберігалися ознаки державного життя. Місцева шляхта брала тоді в ньому провідну участь, керуючись при цьому давнім звичаєвим правом, користуючись своєю мовою, тішачись місцевими традиціями. Вітовт, зробивши Луцьк столицею південно-руських (українських) земель, разом з тим усунув місцеву аристократію з вищих посад державного управління. Ставлячи на ключові державні пости литвинів, він впроваджував чужі західні пріорітети в державне життя, литовську мову й латинське письмо, способи управління – магдебурзьке право замість права руського, іноземних слуг високого звання та ін.

Тож при всіх позитивних характеристиках правління Вітовта в середовищі руської шляхти постійно існувала глуха опозиція, готова в будь-який момент заявити про свої права. Опозиції потрібен був лише провідник, і він знайшовся в образі такого ж покривдженого Ягайлом та Вітовтом князя, молодшого королевого брата Свидригайла, якого ще 1400 року “русини оголосили своїм паном.”⁴¹ В 1418 році представники руської опозиції відважилися на зухвалу акцію проти самовладного литовського князя. Тоді волинські князі Данило Федорович Острозький та Олександр Ніс визволили ув'язненого Вітовтом і Ягайлом князя Свидригайла із Кременецького замку, вбивши при цьому сторожу і самого коменданта, перебіжчика до Вітовта від хрестоносців Конрада Франкенберга. Під охороною волинців у 150 вершників Свидригайло відбув до двору угорського короля і перебував там, аж поки не помирився з Ягайлом і Вітовтом. Одержав-

⁴⁰ М.Грушевський. Там же, с.182-183;
І.Левкович. Там же, с.64;
Т.Steski. Ibid, s.57

⁴¹ М.Грушевський. Там же, с.186

ши від них Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ і Трубчевськ, в 1420 році покровитель русинів перебрався на Сіверщину і там чекав свого часу.⁴²

Прихильність і щедрість Свидригайла до русинів та захист ним їх інтересів проявилися ще при житті Вітовта. Сидячи в Чернігові, він вже роздавав маєтки, на які й сам був не такий багатий.⁴³ Він же рішуче підтримав їх у важливому епізоді походу 1428 року, відколи горді новгородці перестали визнавати владу Литви, і Вітовт на чолі литовських і руських полків став під мурами Великого Новгорода. Вогнем надзвичайно великих гармат, виготовлених за спеціальним замовленням Вітовта німецькими майстрами, міські мури були зруйновані і настрахані новгородці вислали посольство на чолі з архієпископом Єфремієм. Як тільки владика постав перед розлюченим Вітовтом й принижено почав благи пощади для своєї пастви, руські князі, очолювані Свидригайлом, рішуче виступили на захист своїх одновірців, і великий литовський князь, вдовольнившись умовами покори, відступив від подальшої облоги й руйнування міста.⁴⁴ І ще при житті Вітовта руські князі, беручи участь в різних інспіраціях Свидригайла часто платили за це головою.⁴⁵ Так що, на нашу думку, дещо помилився польський історик Тадей Стецький, вважаючи, що в роки правління Вітовта Волинь тішилася благим спокоєм.⁴⁶ Скоріше, тоді самовдоволено тішилися польські пани, успішно маніпулюючи своїм королем і тиснучи на великого литовського князя, опанувавши їх руками автономні руські князівства і забезпечуючи себе з їх допомогою як від татар, так і від німецького ордену.

⁴² И.Шараневич. Там же, с.326-327;
ПСРЛ. Там же, с.56

⁴³ В.Розов. Українські грамоти, т.І. К., 1928, с.98-102

⁴⁴ И.Шараневич. Там же, с.337

⁴⁵ М.Грушевський. Там же с.185-186

⁴⁶ T.Steski. Ibid, s.57

II. §2 Велике руське княжіння Свидригайла на Волині.

“Во имя Божее Аминь. Речи которын ж в часу бывають аж бы не проминулы с проминучими часы подобно, то есть имели ли бы прийти к будущой знаемости, аж бы вечностью листов были потвержены...”

В. Розов. Українські грамоти, т. I. К., 1928, с. 99

Цією передмовою до однієї з грамот князя Свидригайла ми розпочинаємо розповідь про феномен в історії величезної Литовсько-Руської держави, коли в скорому часі після смерті могутнього Вітовта, в силу названих нами в попередньому розділі причин, нерівності прав литвинів і русинів вона розкололася на два великі князівства: Литовське на чолі з Сигізмундом Кейстутовичем і Руське під Болеславом Свидригайлом, між якими розпочалася громадянська війна. Пізніше, з проголошенням великим князем Литви Казимира Ягайловича, литовсько-руська держава відновила свою єдність, однак українські землі в її складі одержали правову автономію.

Основна ж суть великого руського княжіння Свидригайла полягає в тому, що він, оточивши себе руськими князями і панами, зосередив їх переважно у Волинській столичній землі, наділяючи селами і маєтками, сформував з них уряд своєї автономної руської держави і розмістив його в Луцьку. Якщо Любарт в минулому розбудував Луцьк під столичну резиденцію Галицько-Волинської держави, а Вітовт, завершивши розбудову міста, зробив його південною столицею Литви, спираючись на приїжджих литвинів, то Свидригайло, опанувавши розбудоване столичне місто, створив у ньому адміністративний державний апарат нового зразка для прихильних до нього українських земель, майже виключно з руських князів і панів. Таким чином була відновлена державна організація Русі на українських землях.

Ми залишаємо поза увагою повний огляд життя, діяльності і шаленої владі Свидригайла, зупиняючись лише на окремих віхах біографії та результатах його правління, що відобразилися на Луцьку, Волині та всій Русі-Україні.

Свидригайло був наймолодшим братом польського короля Ягайла, з котрим в дитинстві одночасно охрещений в Кракові як католик під іменем Болес-

лав. Зі смертю матері в 1392 році, при якій молодий та непримиренний князь жив у Вітебську, він, з волі Ягайла і Вітовта, втрачає свою отчину, пізнає тягар кайданів, багаторічний холод темниць і принизливу долю вигнанця в московських, угорських, німецьких і татарських краях. Аж на старості літ брати, дбаючи про спокій душі своєї, змилювалися і, наділивши Болеслава-Свидригайла Чернігово-Сіверщиною, частиною Поділля й маєтностями в Галичині, дали йому спокій.⁴⁷

Проте на цей час нескорений великомученик Свидригайло, пригнічуваний так само, як і всі русини, за свідченням сучасників, став провідником всіх русинів, “всього руського язика”. Він прихилив до себе непомітно майже всіх православних князів і бояр та прив’язав якнайтісніше всілякими ласками своєї відкритої і щедрої душі, а особливо обіцянками, що коли він стане великим литовським князем, “то піднесе їх віру й за їх радою буде правити.”⁴⁸ Тому не дивно, що на похоронах Вітовта в 1430 році багато русинів лише вдавали смуток за померлим, а в глибині душі тішилися надією, що настала нарешті черга їх улюбленого князя.

І Болеслав-Свидригайло став великим князем Литовським за більшістю голосів, після чого навіть ті руські пани, що були на той час у Польщі при Ягайлові, відступилися від нього і перейшли під руку Свидригайла. Коронна рада була вражена таким ходом подій і за свою згоду на обрання Болеслава великим князем почала вимагати відторгнення від Литви та приєднання до Польщі Волині й Поділля.⁴⁹ Для досягнення своїх вимог польські пани вдалися до віроломства й обману, в результаті чого виникла конфліктна ситуація, яка переросла у війну між Литвою й Польщею. Ця війна мала вирішити:

- хто в Литві буде мати перевагу – литовсько-католицькі чи русько-православні сили;
- чи залишиться Велике Князівство в унії з Польщею, чи остаточно розірве її;
- чи будуть вище названі українські землі приєднані до Польщі, чи залишаться під Литвою.⁵⁰

Одним із яскравих епізодів литовсько-польської війни була Волинська кампанія та Луцька війна 1431 року.⁵¹

Польські війська перейшли через річку Буг 23 липня. Налякані жителі волинських міст і сіл покидали свої будинки й дворища, забирали жінок, дітей,

⁴⁷ М.Грушевський. Там же, с.184-185, 177

⁴⁸ Там же, с.186

⁴⁹ И.Шараневич. Там же, с.345-346

⁵⁰ М.Грушевський. Там же, с.193

⁵¹ Там же, с.196-197, 212

челядь, майно і ховалися в недоступних місцях серед лісів і боліт та закривалися в замках. Під Устилугом поляки стали табором. Сюди з'явився головний ідеолог польського уряду краківський єпископ Збігнев Олесницький. Він благословив військо на війну з схизматиками й повернувся до Кракова, залишивши замість себе біля короля Миколая Древицького, кустоша Судомирського. Останньому Олесницьким була вручена королівська печатка і доручено управляти волею короля на угоду польським панам. Ягайло зі свого боку послав послів до Свидригайла, щоб той відступився й підписав мирну угоду, але безуспішно. Воєнні дії тривали. Польське військо, знайшовши села пустими, без людей і здобичі, кинулося по місцях, де ховалися русини. В неприступному місці серед лісу поміж багнами і мочарами лежали два острови. На них зібралось багато волинян зі своїми родинами і майном. Поляки, вислідивши їх, напали, і хоч як мужньо оборонялися русини, польські вояки їх перемогли. Вони захопили великий полон з пожитками і розділили між своїм військом. Потім поляки спалили Володимир і довколишні села. Вночі заграви вогню освітлювали просторі поля, а вдень клуби диму закривали сонце.⁵²

Ягайло, як ми уже згадували в попередньому розділі, “милостиво” віддав покорену й опустошену Володимирську землю “найдорожчому і любимому братові” Федорові Любартовичу, що вже збирався на той світ. Через два тижні майно покійного Любартовича, як воєнну здобич, розділили поміж собою польські вояки.⁵³ Тож в тих умовах зовсім недоречним було б говорити про заповіти і спадкоємців володимирського князя.

Тепер увага всіх русинів і поляків була звернена до столичного Луцька, що був добре укріплений, і русини були впевнені, що поляки його не візьмуть. Адже недарма держатель волинського замку в Олесько Богдан Рогатинський на вимогу піддатися польській короні відповів, що зробить це тільки після того, як король здобуде Луцьк.⁵⁴ Для Свидригайла, як і при Вітовті, Луцьк продовжував залишатися місцем державної резиденції по управлінню землями південної Русі.⁵⁵ А в одній із перших великокнязівських дарчих грамот, виданих в Луцьку, серед членів його ради названі князь Олександр Ніс, пан Юрша, пан Кирдей, пан Семашко, пан Івашко Монивидович.⁵⁶

В кінці липня королівське військо підняло намети з-під Володимира й вирушило до Луцька. По дорозі до нього приєдналися ще полки з Великопольщі.

⁵² И.Шараневич. Там же, с.356-357

⁵³ И.Шараневич. Там же, с.367

⁵⁴ T.Stecki. Ibid, s.60

⁵⁵ Ibid, s.70

⁵⁶ Ar.S. Ibid, s.30

Тридцятого липня 1431 року передові загони поляків стали над Стиром перед мурами Луцької твердині. Свидригайло наказав розібрати міст через Стир з боку Гнідави, і польські вояки шукали бродів. Шеститисячне литовсько-руське військо стояло на протилежному березі під стінами міста і почало перестрілюватися з поляками. Так розпочалася Луцька війна. Свидригайло успішно стримував переправу коронного війська, аж поки не підійшов Ягайло з багаточисельними основними полками і артилерією.

Влучні постріли палаючими ядрами з кількох десятків гармат порушили стрій грізних шеренг захисників Луцька, і поляки пустилися вплав через ріку. Свидригайло, побачивши, що вороже військо в декілька разів більше від його, відступив зі своїми литовсько-руськими загонами через місто в північному польському напрямку. Татарський загін прикривав його відхід. Місто загорілося, а в замку залишилася чотирьохтисячна залога під командуванням київського воєводи Юрші Русина. Тим часом поляки познаходили мілини в декількох місцях річки і вбрід швидко переправилися через Стир. Обійшовши місто, вони наздогнали ар'єргард Свидригайлового війська, скупченого на головній вулиці Заглушецького передмістя, і зав'язали з ним битву. Ар'єргард було відрізано від основних литовсько-руських сил, знищено і частково взято в полон. Окрилений таким успіхом невеликий польський загін погнався за татарами в поле, однак ті, швидко розвернувшись, оточили і винищили поляків, із яких лише одному чудом вдалося врятуватися.

Зайнявши Луцьк, коронне військо розташувалося табором в мальовничій долині неподалік костелу Святого Хреста (нині місце Свято-Троїцького міського собору). Польські воєводи декілька разів закликали обложеного Юршу до здачі твердині, однак той відповів, що про це навіть не помишляє та буде оборонятися. Четвертого серпня Луцький замок в складі його Верхньої й Окольної частин було взято в тісне кільце облоги і розпочато штурм. Щойно поляки відновили мости через Стир, як до них підійшли ще два полки з Мазовії й Галичини і об'єдналися з королівським військом. Однак сьомого серпня стало відомо, що Свидригайло укріпився в Степані і з новими прибулими до нього полками готується вирушити на допомогу Луцьку. До того ж волиняни, вірні Свидригайлові, утримували в своїх руках Кременецький та Олеський замки. Розпочалися антипольські виступи в Белзькій землі, а залога в Ратному об'єдналася з міщанами й теж передала замок якомусь із відділів Свидригайла. Надалі русини напали та почали спустошувати ще й Холмську землю. Тому Галицький і Мазовецький коронні полки залишили Луцьк і повернулися наводити порядок в Белзькій землі.

Тим часом продовжувалася облога і штурм Луцького замку. Поляки безперервно стріляли з рушниць і гармат, метали вогонь на обложених і посувалися

чимраз ближче під замок. Лучани ж вперто оборонялися. З-поза мурів і веж, до яких навіть підступитись було неможливо, залага твердині метала стріли, каміння і навіть вбиту худобу, що вже почала розкладатися, на польське військо. В королівському війську відчувався брак порядку, так як кожен намагався діяти на свій власний розсуд. Польські пани почали звинувачувати Ягайла в тому, що він ніби то не хоче здобувати Луцька.

Тринадцятого серпня Юрша несподівано запросив триденного перемир'я з умовою, якщо Свидригайло за цей час не надішле підмоги, то він віддасть замок королю. Проте по закінченні перемир'я Юрша, відновивши запаси продуктів і воєнної амуніції та відремонтувавши пошкоджені гарматними пострілами ділянки укріплень, повідомив, що в жодному разі не відступить з твердині. До того ж замкова залага зробила вилазку і напала на поляків, що відпочивали в наметах. Впертий Юрша й далі мужньо оборонявся то вогнепальною зброєю, то стрілами й камінням, ранив мечами, списами й сокирами, відганяючи від мурів польських вояків. В діях коронного війська й надалі не було єдиного плану, а вбитих і поранених не підміняли свіжі сили. Не раз здавалося, що у лучан вже не стало ні куль, ні пороху, ні стріл, ні каміння, та наступного дня відновлюють вони оборону і метають ними ніби градом. Польські пани почали підозрювати один одного в таємних зносинах з Юршею і постачанні лучанам зброї, продуктів і амуніції. Взаємні звинувачення в зраді призвели до збройного поединку між Станіславом Цвіклою і Вавринцем Зарембою, за яким обложені весело спостерігали з муру.

Жахлива серпнева спека, нестача питної води й продуктів, масове падіння коней від того, що поїдали зерно в снопах з гострою половою, розклад їх трупів наповнювали повітря нестерпним смородом і деморалізуюче діяли на польське військо. Довкола міста поширилися чутки про жахи, що діялися в замку: ніби залага продася чортові й склала йому пожертву. За порадою жидівських ворожок лучани нібито зарізали молодого польського вояка, вийняли його серце й нутроші, посікли й спалили їх в кадильницях, обкурюючи замкові мури, щоб зробити їх неприступними для поляків. Пристрасті в Луцьку розпалилися до найвишого ступеня. Поляки палили й нищили церкви, немилосердно вбивали полонених і обдирали кожного, хто попадався в руки. Навіть луцького католицького біскупа Андрія Сплавського, який вийшов з обложеного замку, щоб скласти честь королю, польські вояки обдерли так, що той зовсім голий стояв перед королівським маршалком. Русини, в свою чергу, стратили кількох монахів-домініканців, які сховалися в замку під час пожежі міста, страчували взятих в полон поляків і взагалі католиків.

В цих умовах великий литовський князь присилає своїх послів до короля і знову добивається шестиденного перемир'я. А в той же час на його прохання

союзники Свидригайла, магістр німецького ордену та молдавський господар, оголошують війну і посилають свої війська в Польщу. Це примусило поляків розділити сили під Луцьком, виділивши частину полків на захист рідних земель. Ягайло, якого пани продовжували звинувачувати в нерішучості і бездіяльності, склав із себе керівництво штурмом Луцької твердині на користь князя Земовита Мазовецького.

Під новим командуванням наприкінці серпня поляки активізували штурм Луцького замку. Його оточили тісним і щільним кільцем. Неподалік замку вибудували високу вежу, з якої впродовж цілого дня обстрілювали замкову територію запальними ядрами. Проте луцька залога трималася непохитно. Разом з тим, коли до коронного війська дійшли чутки про напад хрестоносців на польські землі, у ньому поступово почав пропадати запал до Луцької війни і представники Великопольщі почали вимагати у короля підписання мирної угоди зі Свидригайлом.

П'ятого вересня 1431 року акт мирного договору, за яким Західне Поділля залишалось за Ягайлом, а Волинь — за Свидригайлом, було підписано і того самого дня облогу з Луцька було знято. Розпущене королівське військо через Холмщину повернулося в Польщу. Кілька польських загонів, що zostалися для поповнення запасу продуктів грабунками в околицях Луцька, були знищені волинянами вщент або ж взяті в полон і віддані в татарську неволю.⁵⁷

Так закінчилася Луцька війна. Об мури Луцького замку розбилися намагання польських панів вирішувати долю великокнязівського столу Литви, одночасно розбилася їх надія включити Волинь до складу Польщі.⁵⁸

Таким був кінець тієї сумної в історії Польщі виправи,— закінчує свою розповідь про Луцьку війну польський історик Тадей Стецький. У всіх невдачах поляків вчений звинувачує лише одного короля і аж ніяк не пихате панство, яке, прагнучи грабунків і слави, не підкорялося верховним наказам і діяло на свій розсуд. Здається, навіть в тому, що панські коні поголовно здихали від того, що лівні господарі годували їх необмолоченим зерном, теж був винуватий король. Жодного доброго слова ми не почули від цього історика на адресу лучан, волинян і відважних рицарів талановитого воеводи Юрші, які в умовах нестерпної спеки, серед вогню і диму, під убивчим градом куль і ядер впродовж цілого місяця мужньо обороняли свою твердиню від значно чисельнішого війська.

Луцький мир, укладений на два роки, був нетривким. Вже на початку наступного року поляки, за ініціативою Збігнева Олесницького та безпосереднього

⁵⁷ Т. Steski. Ibid, s.60-67;
И. Шараневич. Там же, с.356-364;
М. Грушевський. Там же, с.196-199

⁵⁸ І. Левкович. Там же, с.66

виконавця Вавринця Заремби, почали вести таємні інтриги, заохочуючи деяких невдоволених литовців до повстання проти великого князя і обрання на його місце свого ставленика Сигізмунда Кейстutowича. Польські пани вирішили використати невдоволення литовців прихильністю Свидригайла до русинів, протегування їм і зростання впливу руської аристократії в державі. Литовці, що звикли при Вітовті займати вище становище й управляти справами держави, тепер обурювалися зрівнянням русинів з ними і приставали на таємну змову з поляками та підготовку перевороту. Єпископ Олесницький завчасно підготувався до цього. Ще першого січня 1432 року в Римі була підготовлена булла папи Євгеніуша IV, якою княжата і пани литовські звільнялися від присяги, що склали князю Свидригайлові, обравши його великим князем без дозволу короля Владислава-Ягайла.⁵⁹ Це був надзвичайно важливий, як на той час, документ, який знімав найважливішу перепону духовного плану для зради великого князя.

Відкритий виступ проти Свидригайла розпочався в останній день серпня 1432 року. Другого дня литовські пани проголосили Вітовтового брата Сигізмунда Кейстutowича великим князем. В Литву прибуло польське посольство на чолі із Збігневом Олесницьким, який привіз вище згадану папську грамоту. По цьому Олесницький — управитель Польщі — провів урочисту інтронізацію Сигізмунда. Одночасно поляки зобов'язали новообраного великого князя підписати декілька дуже важливих зобов'язань Литви на користь Польщі, одним із яких мала бути передача після його смерті Волинської землі польській короні. Сигізмундові відразу відійшли всі литовські землі: Вільно, Троки, Ковно, Жмудь, а також Гродно — давня волость Кейстута і силоміць захоплене Берестя. На боці Свидригайла залишилися майже всі руські землі: Полоцька, Смоленська, Сіверщина, Київщина, Волинь і Східне Поділля.

Таким чином велика Литовська держава розкололася на два княжіння: “Литва посадила великого князя Жигимонта Кейстutowича на великое княжение на Вильни и на Троцах, а князи рускии и бояре посадиша князя Швитригайла на великое княжение Руское”, — вказує літопис.⁶⁰ Поляки й німці так само розуміли цю зміну, вказуючи на поділ Великого Князівства Литовського на литовську і руську частини. Разом з тим, окрім національних, обидва провідники користувалися підтримкою й різних соціальних верств. Так, Сигізмунд шукав опори серед дрібної шляхти, а Свидригайло був не тільки проводирем Русі, а, в першу чергу, проводирем аристократії — руських князів і вельможних панів, котрих ненавидів його супротивник.

⁵⁹ М.Грушевський. Там же, с.200-202;
И.Шараневич. Там же, с.372

⁶⁰ М.Грушевський. Там же, с.203-204, 207;
И.Шараневич. Там же, с.373

Від часу поділу Литви на Литовське і Руське князівства по всій їх території за участю Польщі, що стояла на боці Сигізмунда, з новою силою розгонулися воєнні дії і тривали впродовж 1432-1434 років. На Поділлі за справу Свидригайла при підтримці волохів і татар відважно бився з переважаючим польським військом Федір Корибутович, князь Несвизький. З Волині чинив спустошливі напади на Холмську землю князь Олександр Ніс, а з Київщини успішно наступав на Мінськ і Заслав Свидригайлів воєвода Михайло.⁶¹ В листопаді 1432 року Свидригайло успішно розпочав окупацію відібраних Сигізмундом литовських земель та несподівано 6 грудня в битві під Ошмяною, недалеко від Вільна, потерпів поразку від об'єднаного польсько-литовського війська. Багато руських князів та панів загинуло і було взято в полон. Серед полонених був один з найвпливовіших русинів, волинський князь Василь Федорович Острозький, якого Сигізмунд чи не з найбільшим задоволенням кинув до в'язниці.⁶² Так русини боронили свої права на участь у державному житті.

В ході війни, що проходила з перемінним успіхом, помирає польський король Ягайло. Перебуваючи в Галичині над Сяном, він застудився в прохолодному нічному лісі, коли слухав весняний спів соловейка. В кінці липня на сеймі в Кракові поляки обрали новим королем сина Ягайла Владислава II.

Воєнні дії дещо пригасають, бо обидві сторони вже змудилися і дуже страшилися від безкінечної та безрезультативної війни. Особливо це стало помітним серед прихильників Свидригайла після його невдалого походу на Литву. А надмірна жорстокість князя до вчорашніх своїх однодумців призвела до того, що князь Олександр Ніс піддався Сигізмундові, а Федько Несвизький — полякам.⁶³

Першого вересня 1435 року Свидригайло зазнає страшної поразки від Кейстуовича на річці Святій під Вилькомиром. В битві загинуло 13 представників цвіту руських князів, ще 42 з них було взято у полон, а сам провідник русинів ледве втік у свій Полоцьк, який разом з Вітебськом був місцем його резиденції в північній Русі.⁶⁴

Навесні 1436 року Свидригайло із залишками свого війська подається на південну Русь. Сіверщина, Київщина, Брацлавщина та Волинь, які вже не сподівалися побачити свого улюбленого князя живим, радо повертаються до нього.

⁶¹ И.Шараневич. Там же, с.395

⁶² М.Грушевський. Там же, с.212-213;
П.Шумовський. Остріг, Маргет-Англія, Вінніпег-Канада. 1964, с.50;
ПСРЛ. Там же, с.76

⁶³ М.Грушевський. Там же, с.216-217;
И.Шараневич. Там же

⁶⁴ М.Грушевський. Там же, с.218-219, 213;
И.Шараневич. Там же, с.391-392;
Н.Яковенко. НіУ. Там же, с.95

Проте в цей же час Сигізмунд захоплює Полоцьк і Вітебськ, в результаті чого північна Русь була втрачена для Свидригайла.⁶⁵

Впродовж 1436-1438 років семидесятирічний великий князь русинів перебуває на Волині у своїй резиденції в Луцьку.⁶⁶ Під його владою лишалися Київщина, яку боронили від Сигізмунда воєводи Юрша та Немира, Волинь і Східне Поділля, тобто більша частина древнього Волинського князівства або Волинська Русь. Сюди на Волинь до столичного Луцька зі всіх руських земель збираються князі, пани і земляни, вірні слуги і відважні рицарі великого князя русинів, котрі мали честь і достоїнство, але вже не мали багатства, котрі володіли урядами, проте без земель, котрі надіялися, що ще не все втрачено і самовіддано вірили своєму князеві-улюбленцю. Теж збіднілий, постарілий, але не скорений Свидригайло роздавав їм останні свої села, підтверджував їх права і вольності та обіцяв винагороду в майбутньому.⁶⁷ Показовою в цьому плані є його жалувана грамота шляхтичеві-рицарю Тимофію Богушу, “который будучи з земли Сиверской от Новгородка роду зацного...человеком рыцерским, а хотячи тым более рыцарства своего доказовати до земли и панства нашего...выехал...которого нам справы и род зацный наш Сендюшко (князь Сангушко — П.Т.) оповедал. А так мы хотячи его в здешнем панстве нашем, при дворе нашем заховати, одного прыймуемо и... з ласки нашео надаемо волности вшелякой в здешном панстве нашем... заживати, такое как инным князи, паны и шляхта хоруговные заживают, обещуючи ему, дасть Бог, и опатренье вшелякое значное дати, как иншой шляхте в здешнем панстве нашем жону пояти и титулу вшелякого и вольности шляхецкой яко...тубыльцови заживати, а он нам мает посполу з иншою шляхтою, князи, паны и земяны нашими службу военную отпраовати.”⁶⁸ Серед луцького оточення панів-Ради Свидригайла в цей час зустрічаємо князів Івана Путятю, Івана Дмитровича (Головню — П.Т.), Івана Романовича (?), Олександра й Івана (Чорторийських — П.Т.); панів: Івана Козарина — маршалка Луцької землі, Яна Войницького — старосту Луцького, Юршу — воєводу київського, Монивида — старосту подільського і кременецького, Юрія — придворного маршалка, Петра Мишчича — кухмістра, Василя й Івана Гулевичів, Гаврила Шила, Івана Волотовича, Івана Чорного, Івана Мукосієвича та інших.⁶⁹

В Луцьку великий князь розробляє стратегію своєї нової політики, спрямованої на порушення союзу Польщі і Сигізмунда. Обіцяючи полякам верховенство над Волинню, він складає з панами Поділля й Галицької Русі угоду

⁶⁵ М.Грушевський. Там же, с.219-220

⁶⁶ Т.Stecki. Ibid, s.70-71

⁶⁷ И.Шараневич. Там же, с.395

⁶⁸ В.Розов. Там же, с.139-141

⁶⁹ И.Шараневич. Там же

проти всіх ворогів і впускає галицькі й мазовецькі полки в Луцьку землю. Тоді тут при боці Свидригайла знаходилися галицькі комісари старости Віцент Шамотульський та Ян Сенненський. Цим дипломатично-військовим маневром старий князь намагався забезпечити не тільки додатковий захист, а й тиск галицьких панів на короля з метою розірвати союз з Сигізмундом.⁷⁰ Проте польський уряд все ж не піддався на цей маневр і відрікся від Свидригайла, хоча й не надав допомоги Сигізмундові і зобов'язався відкликати свої війська з Волині.

Потерпівши дипломатичне фіаско і не в змозі протистояти переважаючим силам Сигізмунда, великий князь русинів залишає Луцьк і зі своїм двором ховається десь в Галичині та на Волощині.⁷¹ Так само намагалися сховатися в закутках Волинської землі, Галичини й Поділля його прихильники, зібрані тут з усіх руських земель, та не всім це вдалося. Вступивши на початку 1439 року до Луцька, Сигізмунд Кейстутович одних слуг Свидригайла підкорив собі, а інших кинув до темниць. Замкові в'язниці були переповнені князями й панами Свидригайла, котрі не корилися чи не заслуговували прощення великого князя Литви, багатьох з них було жорстоко страчено.⁷²

Внаслідок таких жорстокостей Сигізмунда в середовищі шляхти зростало невдоволення і назрівала таємна змова. У вербну неділю 1440 року “хоробрі руські князі забили Жигимонта князя литовського”, який хотів “всих князей и панов и весь рожай шляхецкий выкоренити...” Здійснили цей акт волинські князі Іван та Олександр Чорторийські при підтримці віленського і троцького воєвод.⁷³

Після цього змовники терміново послали гінців в надпрутянські околиці шукати князя Свидригайла й сповістити йому про смерть Сигізмунда, щоб він знову прийняв великокнязівський престол.

Незабаром Свидригайло з тріумфом прибув до Луцька, столичного міста Волинської Русі. Жителі міста, духовенство, князі та шляхта вийшли перед міську браму і захоплено вітали улюбленого князя. З радісними вигуками вони взяли його на плечі і так несли вулицями до самого замку. Тут же князь звільнив своїх вірних слуг із замкових в'язниць, сюди ж прибували його численні прихильники та бойові побратими з околиць Волині й інших земель. Надзвичайна радість, бенкети, веселощі й забави тривали в місті декілька днів.⁷⁴

В Литві також були звільнені князі, пани й шляхта, що потрапили до Сигізмундового полону під Ошмяною й Вилькомиром і вже впродж 5-7 літ томи-

⁷⁰ М.Грушевський. Там же, с.226

⁷¹ М.Грушевський. Там же, с.226;

И.Шараневич. Там же, с.396

⁷² И.Шараневич. Там же, с.404

⁷³ М.Грушевський. Там же, с.229-230

⁷⁴ И.Шараневич. Там же

лись у в'язницях; серед них був і Василь Федорович Острозький. Радість з причини смерті Сигізмунда була великою. Прибічники Свидригайла зайняли від його імені головні Віленський і Троцький замки. Однак старий добрий князь втрачав дорогоцінний час в радісному середовищі милих волинців і не поспішав з Луцька до Литви. Тоді інша литовська партія, очолювана Юрієм Гольшанським, Яном Гаштольдом, Кезгайлом і Радзивілом використала цей зручний момент та обрала на велике княжіння Литовське тринадцятирічного королевича Казимира Ягайловича, молодшого брата нового короля Владислава.⁷⁵

Сповнений життєвої мудрості Свидригайло не став домагатися престолу у Вільно, а склав присягну грамоту на вірність великому князю Казимиру і королю Владиславу. Наступного року він особисто прибув у литовську столицю, “и князь Казимир ласкаво его принял и с великою честью и дал ему до живота Лучско с всею Вольнскою землею”, а до Волині додав пізніше ще й Гомель і Туров, що правда Київщину при цьому відлучив і повернув її родовому володарю Олельку Володимировичу.⁷⁶

Останні дванадцять років великого руського княжіння Свидригайла на Волині, що були золотим віком для місцевих боярських і княжих родин, не знайшли достатнього відображення в працях істориків. Проте це був період, коли автономне Волинське князівство дійсно тішилося спокоєм і достатком. Завмерле від часів Любарта державне життя знову ожило довкола великокняжого двору в Луцьку. Та й Волинська аристократична держава Свидригайла не була такою маленькою, як про це іноді з іронією говорять деякі вчені. В Європі на той час були й менші держави, але ними управляли свої королі. Територія Волині займала тоді близько 350 кілометрів з півночі на південь і понад 200 кілометрів зі сходу на захід та нараховувала біля десяти адміністративних повітів, серед яких в жалуванних грамотах Свидригайла зустрічаємо Луцький, Володимирський, Перемильський, Острозький, Кременецький, Подільський, Турійський, Туровський і Мозирський. Найбільшими з них були столичний Луцький повіт в управлінні старости Немири Рязановича і Володимирський під намісництвом князя Михайла Курцевича.

Організацією адміністративно-політичного життя великокнязівського двору Свидригайла в Луцьку відав маршалок князь Михайло Васильович Чорторійський, а посаду глави уряду (канцлера) займав Федір Козловський. Його заступником (підканцлером) і міністром фінансів (підскарбієм) був пан Сенко Каленикович.

⁷⁵ И.Шараневич Там же с.405

⁷⁶ М.Грушевський Там же с.234;

И.Шараневич Там же с.407;

Т.Stecki Ibid s.75

Господарськими справами різного роду служб займався луцький ключник пан Юшко Войдатович. В його віданні були десятки сіл і маєтків, населення яких виконувало різноманітні служби для князя Свидригайла: ловчих, бобровничих, конюших, риболовів, рудників та ін. При великому князеві діяв дорадчий орган, князі та пани — Рада, в якому, крім раніше названих осіб, знаходимо імена князів Івана Чорторійського, Федора Козеки, Олександра Сангушковича, Івана Романовича (?), Гаврила Васильовича (?) і панів Гаврила Шила Кірдеєвича, Єпіфановича та Михайловича Семашків, Івана та Василя Гулевичів, Андрія та Івана Волотовичів, Федора Колодязького, Василя Полоцького, Дениса Мукосієвича, Васюти Тептюковича, Івана Чорного. Маршалками земськими, котрі головували на княжопанських зборах, були пани Пешко, Петрашко Ланевич, Кірдей-Мильський, Іван Козарин Рязанович. Незмінними дорадниками великого князя були луцькі православні владики Єфремій, а після нього Феодосій. Інтереси Волині на польсько-литовських державних зборах захищав поважний князь Василь Федорович Острозький. Він вміло і мужньо протистояв натискові польських дипломатів, які ще за життя Свидригайла домагалися Волині.⁷⁷

Проживаючи у своїй великокнязівській резиденції Луцькому замку, Свидригайло дбав про його зміцнення і розбудову. Він модернізував фортецю під вогнепальну зброю шляхом нарощення мурів і влаштування в них другого ряду більш широких аркових бійниць, над першим рядом шілиновидних. При ньому було довершено Стирову башту замку та оновлено інтер'єри князівського палацу.⁷⁸ Важливою рисою правління Свидригайла була масова роздача волинських сіл князям, панам і землянам за вислугу. Дав Бог, і прийшов час великого князя дати своїм вірним слугам “на опатренье вшелякое”, як він обіцяв колись у жалуваній грамоті Тимофієві Богушу. За неповними підрахунками по жалуваних грамотах Свидригайла, які дійшли до нас, і пізніших підтвержень його надань великим литовським князем Казиміром, в цей час було роздано більше 100 сіл.⁷⁹

Винагорода селами та маєтками значно посилила економічну базу місцевого й осілого на Волині прибулого боярства, зміцнила його роль в суспільному житті. Це був лише один з результатів великого руського княжіння Свидригайла на Волині. Взагалі ж значення життя і діяльності цього князя в історії не лише Волині, а й в цілому українських, білоруських та західноросійських земель важко переоцінити.

Свидригайло — грандіозна і надзвичайна постать в історії Русі-України, роль якого до цього часу ще не осмислена і не висвітлена українською історичною наукою. Нині ми користуємося в оцінках його діяльності лише працями

⁷⁴ И.Шараневич. Там же

⁷⁷ Всі відомості почерпнуті з вище названих джерел

польських, ворожих йому істориків, далеких від об'єктивної оцінки цієї особистості. Ненавидячи його за невиконання зобов'язань Литви та особистих обіцянок короні, поляки бачили в ньому лише зрадника політичної ідеї і віри, гіркого п'яницю й невдачу, авантюриста і неврастеніка, а не неординарного державного і політичного діяча, який повів за собою українську, білоруську та російську шляхту на боротьбу за свої права, політика, за якого вся руська шляхта: і безземельний рицар, і родовитий магнат, не задумуючись клали голову на плаху.

Великий литовський князь Болеслав-Свидригайло був неординарною особистістю. Син литовського князя і руської княжни, згідно дворової традиції охрещений в католицьку віру, але вихований православною матір'ю, брат польського короля і одночасно верховного володаря Литви, возведений на великокнязівський престол за умови дотримання польсько-литовських угод, які передбачали верховенство польської корони і католицької церкви в державі і однозначно не допускали участі православної Русі в державних справах і урядах, він насмілювався виступити проти пануючої державної ідеології, підтримуваної й стимульованої самим Римом, і спрямувати всю свою політику, все життя і діяльність на захист православної Русі. Звичайно, це було безумством і на той час не могло обійтися без людських жертв в ім'я утвердження нової ідеології. Свидригайло не просто підтримав русинів, а, визначивши їх як самостійну політичну і військову силу, очолив їх боротьбу за відстоювання прав у державному житті з умовою збереження їх основних духовних цінностей і, в першу чергу, віри. Цей відважний самовідданий крок великого князя примусив поляків і литвинів інакше дивитися на Русь, а саме як на рівний собі народ і породив новий напрямок в державній політиці — рух за урівнення в політичних правах православної шляхти з католицькою.

В 1432 році, пам'ятаючи про Луцьку війну, цей напрямок, щоправда тільки як тимчасовий інструмент своєї дипломатичної політики, використав і король Ягайло, улесливо надаючи всім жителям Луцької землі — і католикам і православним — тих прав і свобод, якими представники цих станів користувалися у Польщі.⁸⁰ А вже після Свидригайлової смерті в 1457 році великий литовський князь Казимір своїм привілеєм зрівняв у правах всю шляхту Литви і Русі з шляхтою Польщі.⁸¹

⁷⁸ П.Троневич. Там же; Т.Stecki. Ibid, s.80

⁷⁹ Підраховано за В.Розовим, Актами ЮЗР, т.І, СПб, 1863, Ар.S., т.І, Ар.S., т.ІІІ, s.4-8, Русской Исторической Библиотекой (РИБ) т.27, С-П, 1910, с.96-102

⁸⁰ М.Грушевський. Там же, с.211

⁸¹ Т.Stecki. Ibid, s.83

При Свидригайлові Волинь повернулася до основ самостійного державного життя й управління на новому європейському рівні, запозиченому великим князем русинів в іноземних краях, де йому доводилося бувати за своє життя, і вміло прищепленому в місцевому середовищі. Багато таких елементів, наприклад, традиції ведення канцелярських справ, деякі урядові посади й почесні титули дворової адміністрації та ін. були пізніше перенесені з Волині до великокнязівського двору у Вільно, як це відзначають у своїх працях Н.Яковенко та О.Яблоновський. Через волинську урядову школу державного управління й життя пройшло все місцеве боярство, а також зібрана тут руським князем осіла шляхта з інших руських земель, як наприклад, князі Лукомські і Путятичі з Полоцька й Вітебська, князі Кропотки з Смоленська, князі Корецькі з Чернігово-Сіверщини, а також представники інших панських та землянських родин.

Наділені маєтностями на Волині князі й пани – Рада та вірні слуги Свидригайла примножили свої роди, а в майбутньому їх достойні нащадки з плином років зайняли чільне місце в суспільному житті литовсько-руської держави, змогли вистояти в жорстоких битвах з татарами, захистити Волинську Русь від ординців і, згодом, в процесі колонізації, поширити свою владу на територію всієї Русі-України, опанувавши не тільки волинські уряди, а й основні урядові державні посади на Київщині, Наддніпрянщині, Вінничині й Брацлавщині та деяких інших землях литовсько-руської держави.

Так, представники найвизначнішого волинського княжого роду Острозьких, предки яких відзначилися у визволенні Свидригайла із в'язниці, в битвах і дипломатичних дебатах за права Русі, поширили свої володіння по території всього Великого князівства Литовського і займали високі урядові посади від старост: луцького, володимирського, брацлавського, вінницького, білоцерківського, переяславського, черкаського, канівського до маршалка Волинської землі, волинського, київського і троцького воєвод та найвищу після великого князя посаду гетьмана. Острозькі дали початок роду князів Заславських, які займали подібні посади старост, воєвод, каштелянів впродовж кінця XVI- середини XVII ст.⁸² Нашадки князів Чорторийських впродовж кількох віків теж намісничали в Луцьку, Кременці, Житомирі, Києві і були близькі до королівського двору ще у XIX ст. Олександр Федорович Чорторийський від 1566 року був першим волинським воєводою.⁸³ Бойовий побратим Свидригайла князь Федір Несвизький дав початок князівським родам Вишневецьких, Збаразьких, Порицьких і Воронєцьких. Під владою їх урядів перебувало Поділля і Наддніпрящина, а Михайло Вишне-

⁸² Н.Яковенко. УШ. Там же, с.276-303

⁸³ Там же, с.292

вещький був обраний в 1669 році королем Речі Посполитої.⁸⁴ Олександр Сангушко, який в молодості входив у раду Свидригайла, став родоначальником численної родини, представники якої займали вищі урядові посади на Волині, Вінничині й Брацлавщині, Житомирщині й Черкащині. А Роман Федорович Сангушко в 1567-1571 роках обіймав посаду польного гетьмана Великого Князівства Литовського.⁸⁵ Так само розрослася родина Четвертинських, з якої виділилися ще й князі Вишковські та Сокольські. Їх представники, щоправда значно рідше від інших, займали вищі посади намісників на Волині і Східному Поділлі та середні посади суддів і підсудків.⁸⁶ Рід князя Михайла Костянтиновича Курцевича, володимирського намісника Свидригайла, дав відгалуження ще й родам князів Буремльських і Булиг. Вони були хоч і менш імениті й займали посади підстарост і суддів у Володимирі, Білій Церкві й Черкасах, та один із Булиг, уманський полковник, в 1664 році був наказним гетьманом Війська Запорізького. Посади на урядах суддів займали і нащадки князя Федора Козеки, члена ради Свидригайла.⁸⁷ З багатьма нащадками цих та інших волинських князівських родин, які залишили найбільш яскравий слід в українській історії, ми ще зустрінемося в наступному розділі цієї книги.

Не менш впливовими й багаточисельними стали в майбутньому й представники декотрих панських родин Волині, предки яких були постійними дорадниками Свидригайла. Серед них численні нащадки Івана й Василя Гулевичів, надзвичайно розгалужений рід Кірдеїв, панів Семашків та інших, окремі з яких стали великими магнатами, заволоділи маєтностями по всій Україні.⁸⁸

Ось таким був урожай із волинської ниви, засіяної у свій час великим князем русинів Свидригайлом.

В останні два роки життя в Луцьку фізичні сили вже покидали завжди енергійного і діяльного князя. Вже не до бенкетів, розваг і забав було та й не до молодих жінок, бо мав він на той час десь із вісімдесят п'ять літ. “Князь Свидригайло недугою сложений”⁸⁹, “коли князь Швитригайло был немоцон”⁹⁰, — відзначають документи того часу. Проте розум старого князя був ясним. Перед смертю він за згодою князів і бояр волинських записав Волинську землю у спадок Литві. Дізнавшись про намагання польських панів приєднати Луцьк із Волиню до

⁸⁴ Там же, с.298-303

⁸⁵ Там же, с.294

⁸⁶ Там же, с.313

⁸⁷ Там же, с.280

⁸⁸ Там же, с.124-146, 186

⁸⁹ И.Шараневич. Там же, с.429

⁹⁰ РИБ, т.27. Там же, с.98

корони, зібрав Свидригайло у великій залі свого палацу в Луцькому замку старо-сту Немиру, князів Михайла та Івана Чорторийських, панів-Раду і всіх бояр волинських і наказав воєводі Юрші Русину перед лицем всіх присутніх скласти присягу, що нікому після його смерті не віддасть Луцьк, окрім посланців великого князя Литовського. І вже лежачи на смертному одрі, він попросив Немиру покласти ключі від Луцького замку на його домовину і стежити, щоб лише литовські посли змогли їх забрати.

Зимового ранку 10 лютого 1452 року князь Свидригайло помер.⁹¹ В цей же день литовські полки, що стояли напоготові, вступили до замків волинських міст. Полякам залишилося тільки голосно висловлювати своє невдоволення з цього приводу на сеймах, обурено брязкати зброєю, сварити й звинувачувати короля і дивуватися тому, що завжди у всьому непостійний Свидригайло чомусь виявився таким постійним у своїй ненависті до Польщі.

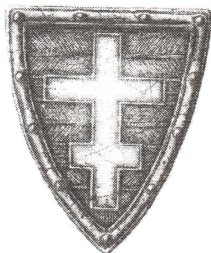
Все життя цього князя було гарячковою і невтомною битвою, і ця остання перемога була безперечною, — відзначив все той же Тадей Стецький.⁹²

Саркофаг з домовиною і тілом великого князя литовського й руського Болеслава-Свидригайла Ольгердовича після відповідного обряду і прощання в Луцьку з урочистою процесією повезли в Литву. Тисячі волинян на цю звістку виходили до північної дороги, щоб віддати шану і провести в останню путь улюбленого князя.

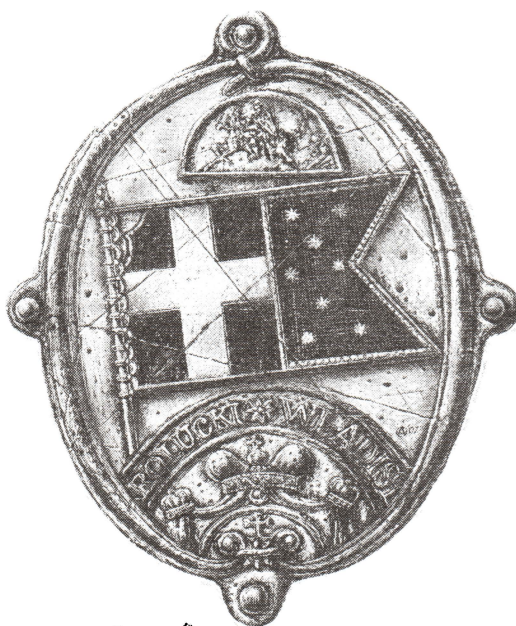
За традицією похоронів великих князів Литви і по іронії долі Свидригайла поховали в крипті Віленського кафедрального костелу поруч із його заклятим ворогом Сигізмундом Кейстуовичем та Великим Вітовтом.

⁹¹ И.Шараневич. Там же, с.432

⁹² T.Stecki. Ibid, s.80

ВЕДАЙНЬ

*в сутінках
української історії
XIV-XVI століть.*

РОЗДІЛ III

Розділ III

Провідна роль Волині в Русі-Україні 2-ої половини XV – XVI ст.

III.§1 Утвердження Волині провідною землею південно-руських провінцій Литви.

Поки, після смерті Євдрнгайла, поляки з литовцями дискутували на з'їздах про переділ Волинської спадщини, на Галичині напали татари і полонили багато людей, зайнятих жнивнами. Русини ховалися від татарів в лісах і гірських ущелинах, а коли виходили, щоб збирати урожай, татари хватали їх беззбройних, немовлят і стариків убивали, а молодь подібно худобі спроваджали в яр, щоб, поділивши між собою, продати на ринках як товар або призвичаїти до татарських звичаїв і примусити працювати на себе. Для захоплення найбільшого полону татари йшли на хитрість, - вдавали, що задоволені полонем і відходять до орди. Коли ж зголоднілі нещасні жителі виходили зі своїх схованок знову на поле, погани верталися і всіх до останку забирали. Так вони робили іноді по 5 разів. Через що навіть галицький каштелян Іван Княгиницький з возами, повними багатства, попав у їх руки. Окринені багатством здобичі і легкістю полону, татари повернулися в свої улуси.

И. Шараневич. Вказана праця, с.438-439

На великодні свята наступного 1453 року татарська орда несподівано вдерлася на Волинь і Луцьку землю. Не зустрівши ніякого опору від жителів, погани полонили багато людей і через Олесько повернули в степ, ведучи з собою біля 9 тисяч бранців. Проте князь Іван Васильович Острозький та Іван Лаш, нашвидку зібравши озброєних людей, кінних і піших, наздогнали татар і в нічному нападі

розбили їх, звільнивши полон. Залишки цього загону ординців Сет Ахмета були остаточно знищені під Брацлавом.¹ Цього ж року татари скинули з ханського престолу Сет Ахмета і посадили Хаджі Гірея, а турки взяли Константинополь. На українських землях на чверть століття запанував спокій.

Для Волині, як і всієї Русі-України, втрата удільної самостійності не мала згубних наслідків. Жила вона зараз політичним життям, значно відмінним, але жвавішим від попереднього. Зникли внутрішні конфлікти поміж дрібними князівствами, поступившись місцем ширшому економічному й суспільному розвитку, для якого відкрився простір від Німану і Двіни до Чорного моря. Входячи до Великого князівства Литовського і через нього поєднавшись з короною, Русь жила на своєму руському праві, мала своє суддівство і свою мову та при спільній вірі й звичаях почала швидко збільшуватися в людях і зростати в багатстві.² Цьому немало сприяла мудра і виважена політика великого князя Казимира. Джерелом такої політики стали уроки повстання Свидригайла, яке примусило і поляків, і литовців дивитися на Русь як на окремішній народ, як на велику силу, що заслуговує на пошану, на повагу до своїх прав і звичаїв, своєї окремішності і самоуправління.

На відміну від свого батька великий князь Литви і король Польщі Казимір Ягайлович виявився досить самостійним і мудрим володарем. Він не піддався тискові й вимогам кардинала Збігнева Олесницького, котрий довгі роки маніпулював Ягайлом. Лавіруючи поміж інтересами поляків, які домагалися негайного відірвання Волині від Литви, і литовців, що хотіли повернути несправедливо захоплене короною Поділля, Казимір проводив свою незалежну і більш далекоглядну політику, спрямовану на примирення народів обох держав, що перебували під його верховним правлінням. Йому вдалося відвернути їх увагу від боротьби за переділ територій і зацікавити в розширенні та урівненні в шляхетських правах і привілеях. Дорогу до цього він відкрив земським привілеєм 1457 року, за яким шляхта литовська, волинська і подільська урівнювалася в правах з шляхтою коронною й отримувала доступ до державних посад. Причому за цим привілеєм вперше не робилося різниці між православними і католиками, чим змінювалися умови нав'язаного польськими панами нерівноправного до православних Городельського акту 1413 року.³ Наступним кроком на шляху до розширення прав місцевої шляхти стало надання особливих привілеїв — Уставних земських грамот — руським землям і, в їх числі, Уставної грамоти Волинської землі. В цих законодавчих актах підтверджувалися давні загальні права кожної землі, визна-

¹ И.Шараневич. Там же, с.439-441;
Т.Stecki. Ibid, s.85

² Т.Stecki. Ibid, s.84

³ М.Ясинский. Уставные земские грамоты литовско-русского государства. Киев, 1888, с.18-19;
Т.Stecki. Ibid, s.82-83

чалось їх відношення до держави, регламентувалися різні сторони місцевого суспільного життя переважно на основі місцевих звичаїв.⁴ Волинська уставна грамота, що дійшла до нас у пізнішому її підтвердженні сином Казимира Олександром, містить багатий матеріал з історії судовлаштування землі. Вона цілому забезпечувала охорону прав місцевої шляхти від посягань державних намісників, аж до того, що старостам заборонялося князів, панів і землян волинських “злыми словами...соромити”.⁵ Великокнязівські намісники могли судити панів тільки в присутності представників місцевого шляхетського стану, а коли хто з шляхтичів бажав суду у самого великого князя, то те йому не заборонялося. Це було особливо важливо для волинських і взагалі руських князів, панів, землян і бояр, які ще добре пам’ятали недавню наругу над їх правами і свободами з боку жорстокого Сигізмунда Кейстуовича. Панські піддані звільнялися від суддівства старост і підлягали суду свого пана, який разом з тим ніс відповідальність за них, міг їх відстояти в суді чи заплатити викуп за їх провину. Самі ж пани брали відтепер з своїх підданих судові плати й головщину.* Важливим не лише юридичним, а й економічним положенням Уставної грамоти було звільнення шляхетських підданих від робіт у господарствах державних замків.⁶ Це було особливо важливим в світлі того, що фактично вся волинська шляхта одержала у своє володіння державні села й маєтки за вислугу, перетворившись у стан землевласників. В силу цієї причини, а також найбільшої густоти заселення території Волинської землі порівняно з іншими землями Русі та найвищої концентрації тут княжо-панських родин Волинська уставна грамота мала особливо важливе значення для майбутнього розвитку Волині і поширення її впливу у всій державі.

Казимір також підтвердив права володіння маєтками, наданими за вірну службу Свидригайлом, таким чином зробивши свій вибір на користь волинської аристократії. В литовській метриці серед актів великокнязівської канцелярії знаходимо численні пожалування Казимира волинським панам, колишнім сподвижникам і членам Ради Свидригайла, в яких підтверджувалися їх отчинні володіння і надання Свидригайла. “Дали то именьє, что у князя Швитригайла выслужил”, або ж “записал великий князь именьє тым обычаем как Немыри и другим”, — відзначено у документах. Осібно було зроблено подібні підтвердження представникам княжих родів. Зокрема, князь Василь Федорович Острозький отримав підтвердження, що “по князи Швидригайле от него не отойдет Лопатин, Красное, Тростянец.”⁷ Окрім цього великий князь Казимір Ягайлович здійснив і власні надання добр волинській шляхті, а також полишив за нею переважну

⁴ М.Ясинский. Там же, с.с.35-36

⁵ Акты ЮЗР, т.І. СПб, 1863, с.27

* головщина — штраф за вбивство

⁶ Там же, с.28

⁷ РИБ, т.27. Там же, с.95-108

більшість урядів у повітах краю. Тільки в столичний Луцьк на посаду старости, головного урядника Волині, волинський князь іноді прислав зручених литвинів з Вільно. Тут після Свидригайлового Немири послідовно намісничують: Михайло Монтовтович, Іван Хоткевич, Олізар Гаврилович Шилович, Петро Янович Монтигердович та Семен Юрійович Гольшанський. Останні троє за сумісництвом займали ще й найвищу політично-поліцейську і військову посаду маршалка Волинської землі. Намісниками в повітах майже без винятку були представники місцевих волинських княжих і панських родин. У Володимирі намісництво справляли Олізар Шилович, Федір Янушевич, Олександр Сангушко, Семен Збараський, Івашко Юрша, Юрій Четвертинський, Василь Хребтович; у Кременці – Олександр Сангушко, Семен Збараський, Андрій Чорторийський; у Брацлаві – Михайло Чорторийський, Андрій Сангушко, Федір Четвертинський. Князь Іван Іванович Путята займав посаду Луцького городничого – керівника відомства, яке відповідало за стан оборонних укріплень та мостів міста і замку.

Князівські і панські родини колишніх сподвижників Свидригайла в умовах спокою і благополуччя 1455-1480-го років дуже розрослися, змінилися другим і поповнилися третім поколіннями. Так лише в одного з синів Василя Острозького, Івана, відомого захисника від татар, вже підросло троє синів: Костянтин, Михайло та Ілля. У Василя Збараського (Несвизького) вже змужніли сини Василь, Семен і Солтан виводили в люди своїх дітей. Помолоділи і розрослися князівські родини Сангушків, Чорторийських, Четвертинських, Курцевичів.⁸ Як свідчать окремі документи й генеалогічні дослідження Наталії Яковенко, тоді ж спостерігається подібне зростання панських родин Боговитинів, Гулевичів, Єловицьких, Кирдеевичів, Семашків, Мушатичів та інших. Шкода лише, що дотепер дослідженню панських родоводів в Україні, за винятком праці вище названої київської вченої, не приділялася належна увага.⁹

Тож основними важливими справами волинської шляхти чверть століття були поділи між дітьми успадкованих та купівля чи взяття під заставу нових сіл, а також складання різних домовленостей на володіння маєтностями. Юридичне оформлення всіх цих і подібних справ відбувалося, як правило, в державній канцелярії Луцького замку, столичного замку всієї Волинської землі, перед особою її найстаршого урядовця, луцького старости, в присутності місцевих урядовців і шляхти. Так дев'ятого липня 1463 року князі Збараські: Василь, Семен і Солтан зібралися в Луцьку і розділили між собою батьківську спадщину, що нараховувала 75 сіл і 3 містечка в Луцькому й Збараському повітах.¹⁰ Пізніше Семен Збараський, котрому при розділі дісталася 22 села і містечко Колоден прикупив собі

⁸ Н.Яковенко. УШ. Там же, с.276,280,292,294,298

⁹ Там же, с.128-146

¹⁰ Ar.S., т.I. s.54-55

ще 11 сіл в Луцькому повіті.¹¹ Досить активно подібним чином примножував своє багатство і кременецький староста Олександр Сангушко.¹² Не відставав в цьому відношенні й Іван Васильович Острозький, володіючи цілою родовою державою у Волинській землі. Він, як колись Свидригайло, завів при своєму дворі в Острозі уряди маршалка й воєводи, тримав своє військо та оточив себе панами-радою із численних своїх васалів з панських родин.¹³ Дещо пізніше його сини Михайло і Костянтин здобували нові села, беручи їх у заставу.¹⁴

Таким чином, впродовж чверті століття спокою волинська шляхта, значно збільшившись в людях і в багатстві, володіючи державними урядами на місцях, значно зміцнила своє становище і поширила свій вплив поза околиці Волинської землі. І коли в 1480-1490-х роках татари, як союзники московського князя Івана III, який воював з Литвою, знову розпочали свої напади на руські землі, численні волинські нащадки Гедиміна і Рюрика, пани, і земляни, і вся шляхта стали важливою силою цих земель, патріотами свого краю і вкрили себе героїчною славою відважного рицарства в боротьбі з татарами.

На початку грудня 1482 року на свято Введення в храм Пресвятої Богородиці татарська орда нового хана Менглі Гірея на догоду московському князеві Івану III взяла Київ. Київського воєводу Івана Хоткевича з дружиною й сином Олександром та багатьма киянами забрано в полон. Спаливши замок, пограбувавши храми і розоривши вщент все місто, татари пішли геть. Золотий дискос і потир із головного Софіївського храму Менглі Гірей відправив Іванові III.¹⁵ А в 1484 році ординські загони вже спустошували Волинь. Від 1489 року напади татар на руські землі стали постійним явищем, причому не тільки кримці, а й їх одноплемінники з далекої надволзької орди руйнівним вихором пронеслися Волиню.¹⁶

Волинці готували край до оборони. Важливими оборонними форпостами ставали князівські замки, будівництво яких розпочинається в цей час по родових маєтках. Один із таких новоспоруджених форпостів з'явився у колишньому селі Ровному, придбаному ще в 60-х роках князем Семеном Збараським у Івашка Дичка.¹⁷ З часом князь Збараський засновує тут місто і будує добре укріплений замок.¹⁸ Поряд із ще малочисельними приватновласницькими проводяться роботи по зміцненню обороноздатності державних повітових замків у Луцьку, Володимирі, Кременці і Брацлаві. До фортифікаційних робіт біля столичного замку

¹¹ Ibid, s.64-65

¹² Ibid, s.64, 94-95

¹³ Ibid, s.56-57

¹⁴ Ibid, s.68

¹⁵ ПСРЛ. Там же, с.166;

Д.Бантыш-Каменский. История Малой России. К., 1993, с.54

¹⁶ І.Левкович. Там же, с.73

¹⁷ Ар.С, т.І. s.53

¹⁸ Ар.С, т.ІІІ. s.42

і стратегічно важливого Великого мосту в Луцьку староста С.Ю.Гольшанський зі своїм намісником Богданом Волошиним, всупереч Уставній грамоті, залучають навіть шляхетських підданих, з приводу чого була надіслана відповідна скарга великому князеві.¹⁹

Столичне місто Волинської землі Луцьк в другій половині XV ст. переживає період найбільшого економічного піднесення. Не лише через зосередження в ньому основних органів крайової державної влади, а й через безпеку від татар місто стає основним торговим центром південноруських земель. Розміри луцького торгового мита, що надходило до державного скарбу, перевищували 1500 кіп грошей, а в окремі роки сягало до 2100 кіп. Це відповідало найбільшій сумі прибутків держави з торгового обігу на українських, білоруських і підляських землях. Луцьке мито на той час давало доходу більше, ніж Київське і Брестське разом взяті.²⁰ Як свідчать книги записів Литовської метрики, кошти з луцького мита йшли на щорічні пожалування великого князя Казимира князям, панам і дворянам за службу і їх витрати в боротьбі з татарами. Серед пожалуваних осіб в документах зустрічаються імена багатьох відомих і маловідомих князівських родин: Федір та Юрій Четвертинські, Богуш та Іван Корецькі, Іван Путятич та Іван Кропотка, Василь та Іван Козеки, Василь Курцевич, Гліб Лизиносович, Михайло Ружинський, Адрій Полубенський, Федір Збаразький, а також Лев і Василь Львович (Буремльські — *Ar.S. t.I s.102*) та деякі інші. В числі панів, що найбільше докладали зусиль до служби по обороні краю, одержали пожалування Андрій і Петро Мушатичі, Дашко й Федько Калениковичі, Богдани: Гостський, Холоневський і Мишчич, Богуші: Козловський і Боговитинович, Михайло й Іван Семашки, Дмитро і Василь Хребтовичі, Яцько Єлович, Івашко Чаплич, Михайло Маскевич, Григорій Мжачич, Порванецький, Янчинський та багато інших. Цікаво, що серед пожалуваних з луцького мита були не тільки волинські, а й татарські князі, які ще з часів Вітовта осіли на Волині й Брацлавщині, зокрема князь Мамай і князь Щудя, а також земляни брацлавські і звягельські. Киянинові Каленику та овручанину Андрію Колтському виділялося з луцького мита по 5 кіп грошей на викуп рідні з татарської неволі.²¹

Окрім власне грошей, з луцького мита деяких шляхтичів винагороджували ще й одним-трьома возами солі та сімома ліктями сукна. Київський воєвода одержував по три вози солі, а митники київські за свою службу до пожалуваного воза солі мали ще й по одній-дві колоди меду з луцького ключа. З цього великокнязівського господарства в Луцьку, крім меду, винагорода проводилася і житнім зерном.²² Очевидно, що в зв'язку з витратами для потреб оборони від татар півден-

¹⁹ Ibid, s.26

²⁰ М.Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского, т.І. К., 1901, с.558-566

²¹ РИБ. Там же, с.185-321

²² *Ar.S. Ibid, s.19-22*

них границь, великий князь Казимір впродовж 80-х років щоразу виділяє державні кошти князям Сангушкам, які посідали найбільш небезпечні від татар намісництва в Кременці і Брацлаві.²³

З іншого боку, той зиск, який одержувала держава від волинських міст, змушував великого князя Литви надавати нові пільги міщанам. Так, в 1488 році Казимір звільняє від військової служби війтівство Володимирське й Литовижське. Відтепер володимирські і литовижські міщани вже не йшли у військові походи з волинськими намісниками та шляхтою, а лише з великим князем.²⁴ Подібним чином були звільнені луцькі міщани від поставки підвод старості на війну, яку ввів покійний І.Хоткевич. Казимір так висловив свою позицію з цього приводу: “Нехай то будет по тому, как здавна бывало..., бо мы старины не рухаем, а новины не уводим.”²⁵

Однак вживані по обороні краю від татар заходи все-таки були недостатніми. Вони передбачали лише укріплення міст та й то, переважно, тільки їх дитинців-замків, а багаті руські села по суті залишалися беззахисними. Очевидно, що польова шляхетська сторожа, своєчасний збір війська для оборони в полі, на підступах до своїх земель, були ще недостатньо налагоджені. Рухливі татарські зағони іноді проникали в глибину Волині, аж на Полісся. Згодом татари все частіше зазнавали достойної відсічі, і їх жалюгідні рештки вже без полону поверталися в свої улуси. Взимку 1491 року десятитисячна орда надволзьких татар знову несподівано вдерлася на Волинь і проникла аж у Польщу. Ординці пограбували й підпалили Володимир і розорили велику муровану церкву Пречистої Богородиці в ньому, полонили й посікли по містах та селах велику кількість людей і поверталися на Волгу. Волинські зағони рицарської шляхти, очолювані луцьким старостою і маршалком Волинської землі князем Семеном Гольшанським, при підтримці зағону поляків з Божою поміччю наздогнали татар недалеко від Заславля, побили поганих і повернули весь полон. На думку літописця, тоді Бог невидимо допоміг християнам в тій перемозі, бо наших було вбито менше десятка рицарів, а поганців полягло аж вісім тисяч. Розпорошені рештки татарської зграї згинули серед глибоких снігів і від лютих морозів.²⁶

Залюднена й багата Волинь на диво швидко поправлялася від татарських нападів. Т.Стецький, досліджуючи цей період історії Волині, вражено відзначає, наскільки дивними були сили цього краю; всього декілька літ спокою вистачало йому, щоб загоїти найтяжчі рани і відродитися кращим, ніж до цього.²⁷ Дійсно, вже менш як за два роки після погрому ординців володимиро-берестейський

²³ РИБ. Там же, с.423

²⁴ РИБ. Там же, с.423

²⁵ Там же, с.429

²⁶ ПСРЛ. Там же, с.122

²⁷ Т.Steckі. Ibid, s.87

єпископ Васіан з луцьким владикою Іоною та холмським — Симеоном освячували оновлену Пречистенську церкву у Володимирі. Відремонтований храм владика Васіан забезпечив новими іконами й ризами, багатим посудом і церковними книгами.²⁸ Швидкому відродженню Володимира посприяла і допомога держави. Новообраний великий князь Литви Олександр Казимирович надав дозвіл володимирським міщанам рубати ліс в околицях міста для потреб відбудови і на заготівлю дров.²⁹ Роком пізніше він відпустив їм на один рік ще й податок з продажу горілчаних виробів — капшизну.³⁰

В 1495 році вже перекопські татари проникли на Волинь і взяли в облогу Корець. І знову луцький староста й маршалок Волинської землі С.Ю.Гольшанський, швидко зібравши волинців, підтримуваний литовським загоном, дав бій і відігнав татар з Волині. Поміж татарськими нападами життя продовжувалося. Єпископи луцький, володимирський, полоцький і туровський обирають в цей час митрополитом Київським і всієї Русі Макарія. Кримські ж татари, зазнавши невдачі під Корцем, наступного року зібрали всю орду, очолювану синами Менглі Гірея, й вирушили на Волинь. І цього разу загартований в боях князь Семен Юрійович із намісником володимирським паном Василем Хребтовичем та запальним і хоробрим Костянтином Івановичем Острозьким і всім волинським рицарством зібралися проти татар у місті Ровному. Як тільки декілька татарських загонів підійшло до міста, волинці гукнули: “Сотворим что мужско!”, вийшли перед місто й розпочали битву. В ході жорстокої січі загинуло багато чужинців, але тут на допомогу їм підійшли нові, ще більші ординські загани. Побачивши їх, князь Семен сказав, що самим волинцям не встояти проти всієї татарської орди, відступив і зачинився в Ровенському замку, збудованому його тестем Семеном Збараським. Із-за замкових заборол відважним рицарям довелося тільки безпорадно споглядати, як багатотисячне вороже військо спустошує довкола їх рідний край. Татари підійшли під Луцьк, пограбували і спалили знаменитий Жидичинський монастир із церквою Святого Миколи та, набравши безліч полону, повернулися до Криму.³¹ Впродовж наступного 1497 року окрилені минулорічною удачею вже й невеликі загани татар ризкали по українських землях. Та цього разу волинські князі Костянтин і Михайло Острозькі двічі побити їх: один раз під Полонною, а другий на Брацлавщині. Полон було звільнено, а сотні татар разом зі своїм царевичем склали голови на українській землі. Тоді ж недалеко від Мозиря один із загонів безбожних чужинців перестрів і вбив преосвященного митрополита Київського і всієї Русі Макарія.³²

²⁸ ПСРЛ. Там же

²⁹ РИБ. Там же, с.530

³⁰ Акты Д-3. М., 1900, док. 34

³¹ ПСРЛ. Там же, с.123;

Н.Яковенко. УШ. Там же, с.298, 325

³² ПСРЛ. Там же, с.124

Практично неможливо було ефективно боротися саме проти таких невеликих ординських загонів, які переховувалися в лісах і ярах, а потім несподівано нападали, грабували, брали полон і знову ж, ховаючись, поверталися в Орду. Потрібні були більш кардинальні заходи для боротьби, ними могли стати спорудження пограничних замків і налагодження регулярної польової пограничної сторожі. Тому вже цього року великий князь Олександр, зібравши об'єднане литовське, руське й жмудське військо, вирушив на Брацлавщину, очищаючи землі держави від чужинців. Перекопський цар не осмілився виступити проти всього литовського війська, під прикриттям якого Олександр збудував у Брацлаві новий оборонний форпост для боротьби з татарами.³³

Під час цього походу в таборі під Заславом великий литовський князь видає привілей столичному місту Волині Луцьку, яким існуюче в ньому руське право замінювалося на німецьке або магдебурзьке.* Це право забезпечувалося всіма адміністративними, юридичними й економічними чинниками за тим зразком як воно було прийнято і встановлено в столиці Литви Вільно. Місту дозволялося збудувати ратушу і сформувати свій уряд і суд, очолюваний війтом. Посада війта забезпечувалася доходами від двох звільнених від усяких податків корчем та кожним третім грошем від будь-яких прибутків і судових штрафів. Місту надавалося право повного контролю над торгівлею і влаштування трьох щорічних великих ярмарок тривалістю один тиждень кожна. На користь міста йшли доходи від наданих йому комори ваг, мірниці і воскобійні, а також декількох комор, яток і міської лазні. При цьому було наголошено на обов'язку міського поспільства в обороні міста з вказівкою, що в часи ворожої навали жителі міста зобов'язуються обороняти міські мури, а якщо виникне необхідність і ворог перемагатиме, вони зобов'язані зібратися в замок і, стійко обороняючись, відбивати його.³⁴

В подальшому, зайнятий війною з Москвою великий князь Литви не зміг приділяти належної уваги татарському питанню, і оборона південно-руських земель повністю лягла на плечі руської, в першу чергу волинської, рицарської шляхти. Бажаючи ще більше повернути до себе православних князів і бояр в умовах його боротьби з Іваном III, Олександр Казимірович обнародує в 1499 році привілей Ярослава Мудрого православної церкві і підтверджує право руської православної шляхти займати посади старост, воєвод, намісників нарівні з католицькою литовською і польською шляхтою.³⁵ В 1501 році, підтвердивши волинцям Уставну грамоту їх землі, великий князь вже цілковито покладався в

³³ ПСРЛ. Там же, с.124

* До цього часу лише невелика громада з вузького кола міщан, переважно іноземного походження, підлягала магдебурзькому праву в Луцьку, а основна маса населення перебувала на руському праві і підпорядковувалася старості. (П.Троневич. "Луцький замок", с.70)

³⁴ Луцьку 900 років. К., 1985, с.283.

³⁵ Д.Бантыш-Каменский. Там же, с.61

справі управління на місцеву аристократію й середню шляхту, наділяючи її за службу державними маєтками й посадами. Впродовж 1494-1499 років він жалує багатьох землян, панів і князів маєтками й селами з великодержавного господарства. Зокрема, Дмитру й Івашку Хребтовичам було пожалувано дворище в Мельницькій волості, а Іванові Пашкевичу сім дворощ в селі Пісочному тієї ж волості. Панові Богдану Холоневському даровано половину маєтку Варковичі, а Андрієві Мушатичу – маєток Бородчичі.³⁶ Відважного рицаря, захисника волинян від татар, володимирського намісника Василя Богдановича Хребтовича Олександр того ж року пожалував великокнязівським двором і маєтком Гороховом з присілками Марковичі, Підлісці, Старий Став, Рачин, Озірці, які колись належали Олізару Шиловичу.³⁷ Та найбільших великокнязівських дарунків удостоївся новопризначений головнокомандувач військами Великого Князівства Литовського гетьман Костянтин Іванович Острозький, який у молоді роки проявив неабияку відвагу і талант полководця в битвах з татарами і Москвою, за що і одержав найвищу після великого князя державну посаду. В 1497 році Олександр дарує своєму гетьманові державні двори Здовбицю і Глинсько з селами Урвання, Дермань, Лебеді, Кунин, Виїздці, Коршів, Лідова, Богдачів і Здолбунів в Луцькому повіті, а також двір Красилів над Случем з селами Чечанівці, два Дубиша, Боршегів, Черленів, Кольчин, Кольчинці і Баймаків в Кременецькому повіті.³⁸ Князь Острозький дістає ще й посаду намісника Брацлавського і Вінницького та дозвіл закласти в селі Дубно місто з відповідними правами та привілеями, торгами і ярмарками.³⁹

Всі наділені землею шляхтичі повинні були нести відповідну земську службу зі своїх наділів на великого князя Литви. З іншого боку, піддані й урядовці колишніх державних маєтностей, включаючи й дрібну шляхту, тепер, коли ці маєтності були даровані у приватну власність волинським князям і панам, вже виконували свої повинності й служби не на державу, а на нових господарів. Крім земельних наділів великий князь Олександр надавав шляхті також різноманітні дозволи на її господарську діяльність, як, наприклад, володимирським землянам Єловичам було дозволено влаштувати став, а Богданові Гостському – проводити торги в його маєтку Гоші.⁴⁰ Вигнавши в 1495 році євреїв за межі Литви, Олександр наділяє покинутими єврейськими маєтками і будинками волинських князів і панів. Таким чином одержав дім у Луцьку господарський конюший Мартин

³⁶ РИБ. Там же, с.544, 563, 575, 780-781

³⁷ Акты Д-3. Там же, док.71

³⁸ Аг.С., т.І. s.113-114

³⁹ Ibid, s.114-115;

РИБ. Там же, с.782;

П.Шумовський. Там же, с.53-54

⁴⁰ РИБ. Там же, с.598, 612

Хребтович, а брати Семашковичі — дворище в селі Тополі.⁴¹ Луцькому старості, маршалкові Волинської землі, головнокомандуючому шляхетського ополчення волинських рицарів з усіх повітів князеві С.Ю.Гольшанському великий князь надав Левонівський дім на Жидівській вулиці в Луцьку та одноіменний фільварок на Заглушецькому передмісті.⁴² Очевидно, що таким же чином одержали будинки в столичному місті на тій же вулиці й інші волинські князі та пани, котрі володіли ними ще в половині XVI ст.⁴³ Взагалі будинки в столичному добре укріпленому Луцьку в часи постійних татарських набігів були надійним захистом і користувалися попитом. Тому не дивно, що навіть княгиня Марія Семенова Ровенська в 1490 році купила тут собі будинок біля вірменської церкви, а через чотири роки придбала ще й подвір'я в більш надійно захищеному Окольному замку міста.⁴⁴ Багатьох молодих волинських шляхтичів великий князь приймав до себе на службу господарськими дворянами, які виконували різноманітні його доручення (послів, ревізорів, податківців та ін.) в державних справах. Такими якраз були і попередньо нами згадувані Дмитро й Івашко Хребтовичі.

Всі державні містечка й села складали великокнязівський маєток (домен) і були приписані до розміщених в центральних з них господарських дворів, як наприклад, в Турійську, Горохові⁴⁵, або ж Торговиці⁴⁶, чи в Здовбиці і Красилові, подарованих К.І.Острозькому. Господарськими дворами управляли поставлені господарем намісники, з числа більш досвідчених шляхтичів. Такими були Василь Хребтович — намісник володимирський, горохівський і здовбицький, господарський маршалок Войтех Кучукович, він же одночасно намісник володимирський, а пізніше — вовковийський, князь Іван Корецький — намісник красносільський та ін.⁴⁷ Основними адміністративними центрами Волинської землі і належної до неї Брацлавщини були повітові міста: Луцьк, Володимир, Кременець і Брацлав з Вінницею. В них розміщалися повітові уряди великокнязівських намісників, головним із яких був уряд Луцького старости. Повітові адміністрації розміщалися в державних повітових замках цих міст. До замків були приписані також державні села й цілі волості, жителі яких виконували різні повинності й платили відповідні податки. Найбільше сіл було приписано до столичного замку Волинської землі в Луцьку. Крім Луцької до нього належали Чернеч-Городоцька, Мельницька, Кобринська, Городоцька й Добучинська волості.⁴⁸ Ад-

⁴¹ РИБ. Там же, с.612, 656

⁴² Аг.С., т.І. с.123-124;
Аг.С., т.ІІІ. с.39-40

⁴³ Архив Юго-Западной России (АЮЗР), ч.VII, т.І. К., 1886, с.175

⁴⁴ Аг.С., т.І. Ibid, с.92, 101-102

⁴⁵ Акты Л-Рг Д-З. Там же, док.66, 71

⁴⁶ Аг.С., т.ІІІ. с.96

⁴⁷ РИБ. Там же, с.511-513, 530, 598, 693

⁴⁸ П.Троневиц. Там же, с.82,106

міністративними центрами приватних княжих і панських володінь були міста і містечка, де проживала княжопанська родина чи розміщався їх адміністративно-господарський уряд. Такими були міста: Остріг, Заслав, Збараж, Рівне, Вишневець, Колоден, Чорторійськ, Четвертня, Ратно, Дубно, Полонне та ін.

В середині – другій половині XV ст. поряд з Волинню дещо активізується й суспільне життя Київщини, яка впродовж 1440-1470 років з волі великого князя Казимира тримала удільну самостійність в складі Литви. З'явилася тенденція посилення ролі Києва як політико-адміністративного центру Київської землі, шляхом колонізації спустошених татарами земель утверджувалися межі князівства. Проте процес централізації Київщини удільними князями Олельком Володимировичем та Семеном Олельковичем не набув подальшого розвитку і припинився зі смертю останнього князя та призначенням, від імені великого князя Литви, київських намісників. Спроба ж Михайла Олельковича і його прибічників, князів Івана Гольшанського й Федора Бельського в 1481 році шляхом змови відновити втрачену отчину, закінчилася для двох перших трагічно, а останній втік до Москви. По цьому Київська земля вже майже повністю була позбавлена й тих малочисельних і чужих, не пов'язаних родовими стосунками з місцевою шляхтою, князів. Прошарок панів тут теж був незначним і не таким іменитим, як на Волині. Основну масу населення Київщини складала тяглі селяни й дрібне боярство – служилі бояри й кінні слуги, які виконували збройну службу по обороні краю. Тому, на нашу думку, оцінка впливу Києва на суспільне життя Русі-України в той час, як і перспективи змови 1481 року дещо перебільшені українськими істориками. Слід вказати також на помилковість визначень декотрих з них про приналежність Брацлавщини до Київської землі, оскільки все Східне Поділля від часів Любарта і Свидригайла традиційно належало і вважалося Волинню, а впродовж 1440-1480 років уряд брацлавсько-вінницького намісника обіймали волинські князі Сангушки й Чорторійські.⁴⁹ На те, що в дійсності литовська частина Поділля складала частину Волинської землі, вказує в своєму дослідженні українських староств М.Довнар-Запольський. Жорстоке ж спустошення Києва татарами в 1482 році ще на довгий період позбавило місто шансів повернути собі давно втрачене значення адміністративно-політичної столиці руських земель, полишаючи його лише резиденцією митрополита й духовною святынею русинів. Через слабкість прошарку державної аристократії посади в повітових урядах на Київщині і уряд самого воєводи поступово починають переходити до вихідців з багаточисельних княжих й іменитих панських родів з Волині. В руках волинця князя Дмитра Путятича, нащадка одного зі сподвижників Свид-

⁴⁹ М.Довнар-Запольський. Украинские староства в первой половине XVI в. //АЮЗР, ч.VIII, т.5. К., 1907, с.25;
Н.Яковенко. УШ. с.292, 294;
Н.Яковенко. Україна аристократична (УА) //На переломі. К., 1994, с.305

ригайла, на рубежі XV-XVI ст. зосереджується уряд київського воєводи⁵⁰, який, як ми уже згадували, фінансувався з луцького мита.⁵¹ До речі, його рідний брат Іван Іванович Путята в Луцьку на цей час вже послідовно обіймав посади городничого, підстарости й ключника та перемильського намісника.⁵²

На початку XVI ст. серйозні наміри в опануванні урядів Київщини виявили представники досить розгалуженої родини князів Глинських. Оволодівши намісництвом в Чернігові, Овручі й Путивлі та рядом середніх урядових посад в повітах, Глинські згодом переймають і уряд київського воєводи. Проте зі смертю великого князя Олександра, в фаворитах у якого був Михайло Глинський, на шляху державної кар'єри Глинських постала пролитовська партія, підтримувана новообраним великим князем Сигізмундом I. Спроба ж Михайла Львовича Глинського підняти в 1508 році всю родину і прибічників, князів Друцьких та Лингвеновичів-Мстиславських разом із васально залежними боярами Мозирщини й Турівщини на збройний виступ обернулася поразкою Глинських від литовсько-руського війська гетьмана К.І.Острозького і втечею до Москви.⁵³ До речі, гетьман К.І.Острозький в цей час обіймав і посади Луцького старости й маршалка Волинської землі. Влітку цього ж 1508 року Сигізмунд I, зайнятий виправою проти Москви, наказує ще одному волинському князеві А.О.Сангушку стерегти границі перед Михайлом Глинським, який хотів повернутися до Литви, щоб забрати свою сім'ю та майно: “штобы еси в том в великой чуйности был и сторожу добрую мел на Днепре и на Припяти”.⁵⁴ Вотчини й уряди заколотників і втікачів в більшості своїй переходять до рук волинців. Ще до кінця року гетьманові К.Острозькому великий князь передає замок і місто Туров, які тримав Іван Львович Глинський.⁵⁵ Думаємо, саме в цей час волинському князеві М.І.Заславському було надано міста Мстислав і Мглин з селами, які раніше тримали князі Юрій та Іван Лингвеновичі.⁵⁶ Трохи пізніше овруцькому намісникові Семену Полозовичу господар Литви дарує маєтки Гостомель в Київському, Ставок в Житомирському та Гладковичі в Овруцькому повітах, які також попередньо належали опальному князеві І.Л.Глинському.⁵⁷

Таким чином, починаючи з 1508 року, шлях для опанування волинською аристократією Київщини і всього Подніпров'я був вільним.

⁵⁰ Там же, с.290

⁵¹ РИБ. Там же, с.761

⁵² Н.Яковенко. УШ. Там же

⁵³ Н.Яковенко. НіУ. Там же, с.99-100;

П.Шумовський. Там же, с.57-58;

В.Антонович. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.//Моя сповідь. К.,1995,с.553-554

⁵⁴ Аг.S., т.III. s.61

⁵⁵ Ibid, s.64

⁵⁶ РИБ. Там же, с.782

⁵⁷ Каталог документів київської археографічної комісії 1369-1899. К., 1972, с.18, док.13

III. §2 Волинське військо – основний захисник українських земель від татар в XVI ст.

“Среди прочих княжеств Литвы самый воинственный народ – на Волыни.”

*Посол империи Габсбургов Сигизмунд Герберштейн. О Литве. 1556 г.
//С.Герберштейн. Записки о Московии. М., 1988, с.192*

Татарські напади на українські землі продовжувалися і з початком XVI ст. Вони були невід’ємною частиною довготривалої війни Литви з Росією за спірні землі автономних північно-руських князівств. У цій війні, як ми уже згадували, кримський хан Менглі Гірей виступав союзником московського князя Івана III. Як тільки Іван III відправляв багатотисячну московську рать десь під Смоленськ чи деінде проти Литви, тоді ж на українські, білоруські чи польські землі вирушала орда кримців і спустошувала довкола Брацлава і Хмельника, Вишневця і Кременця, Володимира і Луцька, Турова і Бреста, Львова і Любліна, Белза і Кракова, як це було, наприклад, в 1500-1502 роках.⁵⁸ Ситуація для Литви, в склад якої входили південно-руські землі, ще більше погіршилася після її поразки в 1500 році на річці Ведроші від московських військ. В результаті розгрому потрапив в московський полон гетьман К.І.Острозький, і Литва втратила відважного полководця й талановитого військового організатора в боротьбі не тільки з Москвою, а й з татарами. Спроба великого князя Олександра на противагу кримцям використати проти Москви татар Великої надволзької орди, керованої ханом Шах Ахматом, була непослідовною і виявилася невдалою, а українська територія стала ареною боротьби двох татарських орд, кожна з яких спустошувала на своєму шляху міста і села. Тож знову захист українських земель покладався на місцеву рицарську шляхту і, в першу чергу, на найчисельнішу шляхту Волині, на її родовитих панів і ціле сузір’я з-понад двадцяти князівських родин, які, окрім цього, ще й зобов’язані були брати участь у загальнодержавних військових виправах. Південно-руська рицарська шляхта була значною частиною українського народу, який, як і народи інших країн пізньосередньовічної Європи, поділявся на трудівників (селян та ремісників), священників і воїнів-рицарів. Трудівники працювали і годували решту, священники за всіх відмолювали гріхи, а шляхтичі-рицарі і трудівників і священників захищали від нападів ворогів, причому з дуже

⁵⁸ Д.Бантыш-Каменский. Там же, с.58-59

реальною небезпекою для власного життя. Так впродовж віків нелегкий обов'язок захисту мирної праці селянина, ремісника, священника виконувало професійне воїнство: князі і пани, земляни і бояри, тобто люди, що становили українську родову знать. Ці люди були вояками з діда-прадіда; кінь, сідло, панцир, шабля при боці були для них таким самим звичним знаряддям праці, як плуг для орача, а шило й дратва для шевця. Тому не слід плутати відчайдушних бояр-рицарів XIV–XVI ст. з лінивими і зарозумілими поміщиками XVIII–XIX ст., для яких виїзд каретою на обід до сусіда був найбільш значимою виправкою. Між ними пролягає прірва епох.⁵⁹

Окинувши поглядом історію країн світу, нам дуже важко відшукати десь ще один народ, родова знать якого впродовж майже трьох століть постійно і відчайдушно боронила б своїх трудівників від жахливого ворога. Тому на фоні поступового пізнання звитязства української рицарської шляхти починає тьмяніти героїчний ореол західноєвропейського рицарства, яким сьогодні захоплюється багато молодих людей в Україні.

В 1500 році Волинь постраждала від п'ятнадцятитисячної татарської орди. Декілька міст і багато сіл були спалені, чимало жителів загинуло або було забрано в неволю. Подібний напад повторився через два роки. З причини татарського розорення Волинь в 1503 році одержує привілей великого князя Олександра на звільнення впродовж дванадцяти років від податку з худоби — «воловщини».⁶⁰ В зв'язку з полоном К.І.Острозького і смертю його брата Михайла посаду луцького старости й маршалка Волинської землі знову обіймає вже немолодий, проте ще енергійний князь С.Ю.Гольшанський. Він розпочинає заміну дерев'яних укріплень Окольного замку в Луцьку на цегляні і активно готує місто до оборони. Великі кошти з луцького мита використовуються для побудови цегельні на березі Стиру і виготовлення сотень тисяч штук цегли, на придбання котлів для варки селітри і виготовлення пороху, на закупівлю вапна, на оновлення покриття замкових башт, на утримання військових спеціалістів і на оплату задіяним у будівельних роботах найманим робітникам.⁶¹

Наголошуємо на останній статті кошторисних витрат — оплата праці найманим робітникам, — щоб змінити радянський стереотип розуміння побудови Луцького замку потом і кров'ю підневільних селян та міщан, який ще й сьогодні панує в суспільній свідомості й пропагується школярам. Ми ж ще з часів Любарта (будівництво замку Казиміром у Володимирі) маємо незаперечні докази того, що для цих потреб використовувалися лише відповідно виділені державною казною кошти і наймані бригади робітників, праця яких була вільною і оплачувалася за тогочасними розцінками.

⁵⁹ Н.Яковенко. УА. с.302-304

⁶⁰ Акты Западной России (АЗР), т.І. СПб., 1846, №201

⁶¹ П.Троневиц. Там же, с.52

На стадії завершення реконструкції й ремонтів укріплень Луцька восени 1507 року втікає з московської неволі К.І.Острозький, і господар Сигізмунд І повертає йому посади гетьмана Великого князівства Литовського й уряди Луцького старости та маршалка Волинської землі, а також старости Брацлавського й Вінницького. Проведені фортифікаційні роботи в комплексі з іншими оборонними заходами значно покращили обороноздатність Луцька. Коли ж 1508 року татари спробували несподівано захопити місто, то наштовхнулися на жорсткий і ефективний опір. Особливо відзначилися тут піхотинці Лукаша Моравця. Багаточисельний татарський загін змушений був рятуватися втечею, залишивши на бойовищі перед міськими стінами півтисячі забитих і тяжко поранених ординців.⁶² Подібних поразок зазнають татари в цей рік і в інших місцях Волині від військ гетьмана К.І.Острозького та київського ключника й овруцького намісника Семена Полозовича, званого ще Полозом Русаком чи П.Руським.⁶³

Найбільш визначною і відомою не лише на Русі, а й у європейських країнах стала битва з ординцями 28 квітня 1512 року, яка відбулася за дві милі від родового гнізда князів Вишневецьких міста Вишневеця, під селом Лопушнею. У жорстокому двобої зійшлися 24-тисячна татарська орда і 6-тисячне литовсько-польське військо з волинської та галицької шляхти, очолюване князем Костянтином Острозьким та Миколаєм Каменецьким. Волинські князі Вишневецькі, Збараські, Сангушки, Чорторийські та інші з почтами своїх слуг у цій битві стояли плечем до плеча з панами, землянами й служилими боярами. Багато з них, уражені ворогом, вже не побачили хвилин перемоги, не відчули вдячної радості 16 тисяч звільнених в'язнів, що тут же ставали рицарями, і вже не захоплювалися 10-тисячним табуном відбитих у татар коней. Але й майже всі ординці полягли на полі бою. І ще довго, як писав (в нашому перекладі) польський хроніст М.Стрийковський:

*"На Лопушанських полях де та битва була
Земля так багато поганської крові спила,
Що довго без добрив рілля там родила
Й в голодні літа орачів своїх звіжжям кормила..."*

По цій битві хан Перекопської орди запросив миру і в заручники віддав свого сина Джалалдіна до Литви. Однак Джалалдін невдовзі там помер, тож перемир'я з татарами тривало недовго.⁶⁴

⁶² П.Троневиц. Там же, с.53-54

⁶³ В.Панашенко. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV — першій половині XVII ст.//Феодалізм на Україні. К., 1990, с.121;
Н.Яковенко. НіУ. с.114

⁶⁴ ПСРЛ. Там же, с.168;
Т.Stecki. Wolyn. Lwow, 1871, s.215, 392-393;
В.Панашенко. Там же, с.122

Минуло не так багато часу від повернення князя К.І.Острозького до виконання своїх службових обов'язків, як у цих перших перемогах і воєнно-оборонних заходах зі всією повнотою проявилися його полководський талант і військові організаторські здібності. В його оточенні ми бачимо також ушляхетлених ватажків рицарської шляхти київського воєводу Андрія Немировича та Остафія Дашковича. Останній перебував деякий час в опалі у Сигізмунда I тому, що, будучи у свій час господарським дворянином, зрадив короля Олександра і втік до Москви. (РИБ., т.20, С-П., 1903, док.155.) Проте зблизившись з К.Острозьким ще в Московії він з його намови з 200 вершниками повернувся в Литву просто на двір князя Костянтина і за його порукою був реабілітований королем. (М.Бойко. Стратег Остап Дашкович із Овруча//Літопис Волині, ч.9, 1967, Вінніпег, Канада, с.20-25.) За протекцією високотитулованого волинського князя одержав посади канівського і черкаського старости. При підтримці гетьмана К.І.Острозького та воєводи А.Немировича Остафій Дашкович сформував з вільних поселенців Подніпров'я особливе військо, готове зносити будь-які труднощі й небезпеки і стати на боротьбу з ворогом за одним помахом його руки.⁶⁵ Ще в одному небезпечному пограничному регіоні, на східному Поділлі, намісником хмельницьким за рекомендацією К.Острозького був призначений гідний його учень, що служив під його знаменами, польський дворянин і рицар європейської школи Предслав Лянцкоронський. Він також організував велике ополчення з місцевих жителів, навчив їх володіти зброєю, привчив до порядку, організованості й дисципліни. Одинаковий спосіб мислення, вроджена пристрасть до військових виправ, гнів на невірних за заподіяні ними біди об'єднували цих ватажків рицарів тісною дружбою.⁶⁶

Таким чином, завдяки військово-організаційним заходам старости Луцького, Брацлавського і Вінницького, маршалка Волинської землі, гетьмана Великого князівства Литовського князя К.І.Острозького та його "приятелів по мечу" на Подніпров'ї і Східному Поділлі були створені рицарські загони служилого боярства і шляхти, які виконували функції пограничної сторожі від татар.

8 вересня 1514 року литовсько-руське військо під командуванням гетьмана Острозького одержало знамениту перемогу над московськими військами під Оршею. Втрати росіян були до 40 тисяч вбитими і пораненими, а 380 видатних московських воєвод і бояр було взято в полон. По цій перемозі король влаштував князеві Костянтину тріумфальні в'їзди до Вільна і Кракова.⁶⁷

⁶⁵ Д.Бантыш-Каменский. Там же, с.65-66;
Н.Яковенко. НІУ. с.114

⁶⁶ Там же
М.Грушевський. Там же, т.VII, с94-95;

⁶⁷ П.Шумовський. Там же, с.58-59;
ПСРЛ. Там же, с.168

Здавалося б, що після розгрому татарської орди під Лопушнею та московитян під Оршею повинен був встановитися спокій на українських землях. Однак з 1515 року, після смерті кримського хана Менглі Гірея, до влади приходять його спадкоємець Махмет Гірей – надзвичайно жадібний і віроломний правитель. Не дотримуючись ніяких договірних зобов'язань, він майже щорічно посилав свого сина царевича Богатиря грабувати й спустошувати то українські, то російські, то польські села.⁶⁸ В 1516 році, навіть одержавши від Сигізмунда I, 30 тисяч золотих відкупу, він послав 40 тисяч вершників на Поділля. Ординці пограбували цей край, немовлят, жінок, престарілих і хворих умертвили, а декілька тисяч жителів взяли в полон і як велике стадо погнали в свої улуси. На докір короля ханові, Махмет Гірей склав вину на своїх “хазаків”, які самовільно вирушили в цей похід.⁶⁹ На помсту їм цього ж року Остафій Дашкович і Предслав Лянцкоронський з загоном у 1200 відважних вояків сміливо пройшли вглиб татарської території до зайнятої турками фортеці Білгорода, розбили по дорозі декілька ординських загонів і, пробившись через ворожі застави, благополучно повернулися, пригнавши біля 30 тисяч худоби і 500 коней. Від цього часу в литовсько-польській державі з'явилося слово козаки.⁷⁰ Цього ж року князь К.І.Острозький розбиває татар на Волині.⁷¹ В 1518 році татарські військові загани, зосередившись під Чорним лісом, знову рушили на Волинь. Проте цього разу вони зустріли організований опір. Один їх загін розгромив гетьман Острозький, а другий був знищений О.Дашкевичем. Та подібні дрібні невдачі не зупиняли татар. Влітку 1519 року 80-тисячна орда (за іншими даними татарське військо нараховувало 40 тисяч), вторглася через Волинь на Галичину. Наспих зібране 5 тисячне польсько-литовсько-руське військо, підкріплене невеликим загоном К.І.Острозького, 2 серпня під Сокалем вступило в нерівну жорстоку битву і зазнало поразки. Ординці з великим полоном і награбованою здобиччю повернулися до Криму.⁷² Взимку 1526-1527 року за вказівкою турецького султана 26-тисячна татарська орда вдерлася в Польщу, а далі Поліссям через Волинь і Київщину поверталася до Криму. За нею вирушили загани литовсько-руського війська К.Острозького, Ф.Сангушка, який перейняв посаду маршалка Волинської землі, А.Немировича, О.Дашкевича та інших під верховним командуванням гетьмана. 5 лютого 1527 року К.І.Острозький з волинською рицарською шляхтою Ф.А.Сангушка наздогнав розташоване на нічліг татарське військо на узбережжі річки Ольшаниці поміж Білою Церквою і Каневом. Відбулася запекла битва, в якій вороже військо було

⁶⁸ Д.Бантыш-Каменский. Там же, с.66;
В.Панашенко. Там же, с.124

⁶⁹ Д.Бантыш-Каменский. Там же, с.67

⁷⁰ Там же, с.67

⁷¹ П.Шумовський. Там же, с.59

⁷² В.Панашенко. Там же, с.124-125;
Н.Яковенко. Костянтин Острозький // ІУО, с.72

вщент розгромлене. Волинці визволили 40 тисяч осіб ясиру і в свою чергу полонили сімсот татар. Рештки недобитих ординців були знищені під час погоні іншими загонами литовсько-руських військ.⁷³

В 1530 році татари через Волинське Полісся напали на Литву, але тут були побиті ротами найманих вояків, якими командував ще один волинський князь Іван Дубровицький.

Розгром кримсько-татарських військ під Лопушнею в 1512 році і на Ольшаниці 5 лютого 1527 року були найяскравішими сторінками боротьби української рицарської шляхти та її основної складової частини — шляхти Волині — з турецько-татарською агресією першої половини XVI ст. Ці перемоги безперечно були результатом полководського таланту головнокомандувача литовсько-руського війська волинського князя К.І.Острозького. Разом з тим вони були наслідком військової доблесті командирів регіональних загонів місцевого боярства і шляхти, вихованих під знаменами гетьмана. Вони були свідченням рицарської відваги служилого боярства, землян, панів та князів, що захищали свою землю, родинні гнізда, маєтки та їх трудівників-селян і міщан від розорення й поневолення. Часто, володіючи вже напівпустими чи одержавши привілеї на повністю спустошені татарами села, волинські шляхтичі-рицарі “горла свого не жаліли”, боронячи їх від татар. Таким був кременецький землянин Олекса Сковородка, що володів вже пустими селами Кобильнею й Ланівцями на Татарським шляху.⁷⁴ Такими були і брацлавські земляни Семен та Юхно Козки, які “за часті послуги проти поганства татар в час яких багато ран понесли” були винагороджені маєтком Журавичі в Луцькому повіті й кількома селами на Брацлавщині.⁷⁵ Подібним чином великим князем були пожалувані двором Торговицею в Луцькому повіті волинські князі Федір та Іван Корецькі.⁷⁶ Багато з них склали свої голови в далеко нерівних сутичках з татарами або ж разом із слугами й челяддю та селянами зранені потрапляли в ясир. Завзято бився в Лопушанській битві князь Михайло Васильович Вишневецький, маючи поряд чотирьох синів. Двоє з них загинули, захищаючи родинне гніздо, а Іван та Олександр через півтора десятка років вже на чолі шляхетських загонів підвладних староств громили татар на Ольшаниці.⁷⁷ В 1517 році поліг в нерівному бою з ординцями ще один молодий та хоробрий волинський князь, брацлавський і вінницький староста Роман Андрійович (Олександрович) Сангушко.⁷⁸ Масштаби участі і втрат шляхетських родин

⁷³ М.Грушевський. Там же, с.31;
В.Панашенко. Там же, с.124;
П.Шумовський. Там же, с.61;
ПСРЛ. Там же, с.170

⁷⁴ Т.Stecki. Ibid. s.468-469

⁷⁵ Ar.S., т.III. s.181-182

⁷⁶ Ibid. s.96

⁷⁷ Т.Stecki. Ibid. s.215-216

⁷⁸ Ar.S., т.III. s.161

у їх боротьбі з татарами можна уявити з такого факту, що лише в одній битві із давньої волинської родини панів Гулевичів загинуло 20 і було поранено 15 осіб.⁷⁹

У 1533 році спочив у Бозі найвизначніший полководець свого часу у Східній Європі, найвищий гетьман Литовський, воєвода Троцький, який обіймав раніше й уряди маршалка Волинської землі, старости Луцького, Брацлавського і Вінницького волинський князь К.І.Острозький. Переможець у багатьох битвах з ворогами, довголітній керманіч оборони українських земель від татар, він доклав багато зусиль по організації захисту порубіжжя, створенню перших військових загонів пограничної сторожі, з яких в майбутньому постало українське козацтво. Він був автором винайдення і застосування специфічної тактики і стратегії в боротьбі з татарами, які з середини XVI ст. набули великого поширення. Малі грабіжницькі загани кримчаків та поганців відбивали сторожові пограничні боярські й козацькі загани, що чатували на татарських шляхах і переправах. Коли ж у похід вирушало кількатисячне військо під проводом хана, членів родини або мурз, проти нього спрямовувалися кінні відділи князя Острозького. Його сучасник, австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн так описує тактичні прийоми боротьби гетьмана: “Костянтин безліч разів розбивав татар, при цьому він не виступав їм назустріч, а переслідував обтяжених здобиччю. Як тільки вони добивалися до місця, в якому, як їм здавалося, можна нічого не боятись, перевести подих і відпочити (а це місце було йому відоме), він приймав рішення про напад. І зненацька з першим промінням сонця нападав і вчиняв їм повний розгром.” Володіючи декількома високими урядами і виховавши під своїми знаменами багатьох достойних послідовників, князь Острозький, не будучи користолобовою людиною, задовго до своєї смерті просив Сигізмунда I роздати більшість належних йому посад своїм “приятелям по мечу”. Ще в 1516 році уряд брацлавського і вінницького старости за його проханням був наданий Р.А.Сангушку, котрий, як ми уже згадували, через півтора року загинув у битві з ординцями.⁸⁰ Пізніше батькові Романа було передано уряд маршалка Волинської землі, а в битву на Ольшаниці корогви рицарської шляхти Волині вже повів інший його син Федір, що за два роки до цього заступив батька на посаді маршалка Волинської землі.⁸¹ Луцьке староство з 1522 року обійняв представник ще однієї титулованої волинської родини князь Ф.М.Чорторийський.⁸²

Завдяки зусиллям гетьмана К.І.Острозького в наступні після його смерті роки справа організації оборони українських земель від татар виглядала більш досконалою. Вона цілком поклядалася на головнокомандуючого об'єднаного війська південно-руських земель Литовської держави, маршалка Волинської землі.

⁷⁹ Н.Яковенко. УШ. с.137

⁸⁰ Ar.S. Ibid. s.133

⁸¹ Ibid. s.248

⁸² Ibid. s.274

Посаду маршалка, яка тепер уже поєднувалася з урядом не луцького, а володимирського старости, впродовж 1525-1547 років обіймав талановитий послідовник гетьмана Острозького, брат загиблого в бою з ординцями старости Р.А.Сангушка, волинський князь Федір Андрійович Сангушко. Основу об'єднаного війська, що знаходилося під командуванням маршалка, склали корогви рицарської шляхти Луцького, Володимирського і Кременецького повітів, військові почти найвизначніших волинських князів та православного й католицького єпископів, тобто воєнне ополчення князів, панів, землян і служилих бояр всієї Волинської землі або Волинське військо, як зазначають документи. Волинське військо виступало під червоним двокутовим прапором із зображенням срібного рицаря в білому полі (герба Великого Князівства Литовського “Погоня”). Прапори повітових корогов мали аналогічні барви і герби, проте були однокутовими.⁸³ У князівських військових почтів, слід думати, на прапорах, подібних повітовим, були зображені родові герби. Маршалкові Волинської землі також підпорядковувалися намісники всіх замків, державці українських староств житомирського, канівського, черкаського, брацлавського і вінницького, а також роти найманих військ, так званих пеняжних людей.

Як тільки загопи пограничної сторожі виявляли на татарській стороні скупчення військових формувань, котрі збирали сили для збройного походу на Русь-Україну, намісники-державці повідомляли про них маршалка Волинської землі і великого князя Литви, як це відбувалося, наприклад, у 1537, 1538, 1541, 1543 і 1544 роках. Великий князь Сигізмунд I після цього розсилав свої універсали до маршалка Волинської землі, старости володимирського князя Ф.А.Сангушка, до старост Луцького і Кременецького, до хорунжого Волинської землі і до всіх князів і панів, княгинь і пань, вдів, землян і дворян усіх повітів, які маєтки свої у Волинській землі мають, щоб вони готові були на службу кінно і збройно стати проти “поганство татарове”, які “на панство наше злой умысл мають”, щоб у них були коні ситі і зброя чиста, щоб амуніцію необхідну для війни мали та щоб поступали в розпорядження і були послухні маршалку Волинської землі. Окремі особисті великокнязівські універсали подібного змісту розсилалися князям Вишневецьким, Збараським, Сангушкам, Острозьким, щоб з почтами слуг своїх спішно вирушали в розпорядження Ф.А.Сангушка. Особливо — на необхідності послушенства маршалку Волинської землі великий князь з великою повагою наголошував наймогутнішому, проте дуже юному княжичу Василю-Костянтину Острозькому, синові колишнього гетьмана. До повітових ополчень шляхти і князівських почтів, також за наказом Сигізмунда I, приєднувалися державці приватних замків з боярами і слугами путними, зокрема, такий універсал було послано господарським дворянам справцям замків княгині Беати Острозької в Степані, Дорогобужі, Ровному, Полонній, Чуднові, Красиліві й Колодені. До Волин-

⁸³ В.Німчук. Хроніка Гваніна як джерело з історії...//Київська старовина, 5/2000. с.24

ського війська, що вирушало на збір до місця “згожого та безпечного” на пограниччі, готового перепинити шлях татарській орді, великий князь під командування все того ж маршалка припроваджував і старосту житомирського волинського князя Богуша Федоровича Корецького із почтом слуг своїх та роту пеняжних людей, набраних з дрібної та середньої шляхти, під командуванням ще одного волинського князя Стефана Збарзького і підпорядкував державців українських староств з їх боярами, слугами і мішанами.⁸⁴

На маршалка Волинської землі покладалося не лише командування військом під час воєнних дій, а й повна відповідальність за постійне функціонування системи оборони всього пограниччя. Так в 1543 році він, піклуючись про оборону українського пограниччя, домігся від короля фінансування роти найманих воїнів для постійної сторожі українських замків.⁸⁵ А одержавши в 1545 році за свою успішну службу ще й уряд старости Брацлавського й Вінницького, маршалок Волинської землі, староста Володимирський князь Ф.А.Сангушко клопочеться перед господарем Сигізмундом I про оборону українських замків, їх своєчасний ремонт і розбудову та зміцнення сторожі, про високу боєздатність рот пеняжних людей, лобіюючи ці питання через своїх приятелів, маршалка дворного й земського підскарбія Івана Горностая та віленського воєводу Яна Глібовича.⁸⁶

Подібна організація оборони південно-руських земель, доповнена військовим талантом діяльного маршалка Волинської землі, була результативною. Ординці у переважній більшості випадків одержували достойну відсіч волинських рицарів або ж змушені були відмовлятися від спроб нападу на Русь і ні з чим повертатися до своїх улусів.

Та недарма в 1545 році волинські шляхтичі говорили королівським ревізорам, що “...здесь на Волини, будь или нет перемирия с татарами, а все же мы редко сходим с коней, при всяком случае должны быть в поле...”⁸⁷

Як тільки після смерті Ф.А.Сангушка верховна влада на деякий час замешкалась з призначенням достойного кандидата на посаду маршалка Волинської землі й старости володимирського, татари, порушивши мирні домовленості, знову відновили свої напади на Волинь. В 1549 році захоплені зненацька неорганізовані князівські почти і невеликі загони рицарської шляхти зазнають декількох поразок від переважаючих сил ординців і в ясир разом з селянами потрапило й багато шляхти. Князь Іван Вишневецький, учасник Лопушанської й Ольшаницької битв, після довгого й безнадійного бою з татарами, не бачачи можливості дальшого опору, коли в його замку Перемірці вже боезапасів ніяких не стало і людей лише жменька невелика залишилась, в розпачі змушений був піддатися ордин-

⁸⁴ Ар.С., т.IV. s.71, 81-82, 86-87, 155-156, 164-165, 286-362, 385-388

⁸⁵ Ibid. s.359-360

⁸⁶ Ibid. s.420, 527-528, 543-544

⁸⁷ Памятники изданные Временной Комиссией для разбора древних актов (ПДА), IV, 2. К., 1859, с.61

цям і забраний в полон разом з дружиною і дітьми.⁸⁸ Влітку 1551 року татари, заспокоївши короля обіцянками дружби і присягою, знову напали на українські землі, спалили Брацлавський замок, знищивши весь його гарнізон.⁸⁹

У зв'язку з цими тривожними подіями великим загальним сеймом у Вільно намічається ряд заходів по зміцненню оборони країни від татар. Перш за все світська і духовна шляхта урочисто підтвердила виконання за рахунок своїх маєтків замкової, дорожньої і мостової повинностей. Господарем було вирішено проводити періодичні ревізії замків для визначення їх стану і потреб. Землевласників зобов'язували виставляти до ополчення одного озброєного вершника не з десяти, як раніше, а з дев'яти селянських служб. Також їм рекомендовано зробити реєстри належних селянських служб. Великому князю було дозволено на три роки наперед взяти військовий податок — сребшизну. На кошти державного скарбу проведено описи всіх державних “українних” замків і зареєстровано повинності приписаного до них населення. Завербовані були служилі люди для гарнізонів Черкас, Канева, Вінниці та інших міст під командуванням ротмістрів і загальним керівництвом Василя Тишковича. В замки цих міст додатково послано пушкарів по догляду за зброєю, а також порох, свинець і залізо для виготовлення важких фортечних рушниць-гаківниць.⁹⁰ Послано гармати, гаківниці, аркебузи з боєзапасами до Брацлава, Білої Церкви і Києва.⁹¹

Ще напередодні сейму Сигізмунд-Август надав уряди маршалка Волинської землі й володимирського старости Василю-Костянтину Острозькому, а посаду старости Брацлавського і Вінницького ще раніше одержав князь Богущ Корецький, один з найдосвідченіших волинських рицарів, що воював у свій час під знаменами Федора Сангушка, перебуваючи на посаді житомирського намісника.

Влітку 1552 року розпочалося будівництво нового брацлавського замку. То була знаменита виправа для всієї Волинської землі. Від Володимира до Житомира, від Дубровиці до Вінниці, до татарського пограниччя тягнулися валки возів з інструментами і майстрами, загони ополчення рицарської шляхти, князівські почти і роти пеняжних вояків. З державних волостей Луцького, Володимирського і Кременецького повітів було направлено 300 ремісників і ще майже стільки ж з Вінницької і Вонячинської волостей. Крім того волинськими митниками Олехом й Іваном Борзобогатими за кошти державного скарбу найнято ще 500 охочих робітників. Від Луцька до Вінниці тягнулася валка в 300 возів, а тут до них приєдналося ще 100. Загальна кількість майстрів, ремісників і робітників, задія-

⁸⁸ В.Панашенко. Там же, с.130; Т.Stecki. Ibid. s.409

⁸⁹ М.Любавский. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915, с.227

⁹⁰ П.Троневиц. Там же, с.102 ; АЗР, т.III. с.42-46

⁹¹ АЮЗР, ч.8, т.V. К., 1907, с.94

них в побудові замку, сягала 2 тисяч осіб, а керівництво над ними покладалося на віленського пушкаря Валентія (Валька). Разом з робітниками до пограниччя рухалися й військові шляхетські загони, покликані нести охорону будівництва в полі від можливого нападу татар. Згідно листів великого князя Литви Сигізмунда-Августа до Брацлавського городища направлялася половина від повітових корогв рицарської шляхти Житомира, Речиці, Кременця, Володимира, Луцька, Вонячина й Вінниці, а також військові почти князів Дубровицьких, Збаразьких, Вишневецьких, Заславських, Четвертинських, Чорторійських, княгині Беати Острозької й пана Петра Загоровського, луцького православного владики й католицького біскупа. До них приєдналися почти слуг високодостойних панів підкоморія Великого князівства Григорія Ходкевича, підскарбія земського Івана Горностая та маршалка дворного Олександра Солтановича з маєтків, які вони мали у Волинській землі. Сюди ж на пограниччя вирушили аж з-під Мінська роти найманих вояків під командуванням Василя Тишковича, і прибув з поштом своїх слуг староста Брацлавський і Вінницький князь Богуш Корецький, який впродовж зими намагався тримати оборону й сторожу від ординців в наспіх зробленому земляно-дерев'яному укріпленні на згарищі Брацлавського замку. Всі військові загони і їх командири без винятку підпорядковувалися головнокомандуючому, маршалку Волинської землі і старості Володимирському князеві Василю-Костянтину Острозькому. Йому ж підлягали і всі майстри-будівельники на чолі з їх головними інженером пушкарем Вальком, тобто вся відповідальність за побудову замку лягала на плечі двадцятип'ятирічного князя, маршалка Волинської землі. До будівельних робіт дозволялося залучати за окрему плату і охочих людей з числа найманих вояків і шляхетських слуг, які несли сторожову службу.⁹²

Так само на плечах і мечах волинських князів, панів, земель та служилих бояр трималася, в основному, оборона всієї Русі-України. Лише в Луцьку біля 500 волинських землевласників із понад 300 родин, окрім безпосередньої військової участі в захисті литовсько-руських земель від ворогів, повинні були за рахунок своїх маєтків будувати, відновлювати і утримувати закріплені за ними ділянки оборонних стін (городні) і 8 башт окольної частини столичного Луцького замку та Великого мосту по дорозі на Володимир і Польщу. Подібний обов'язок по утриманню державних замків лежав і на шляхті інших волинських повітів.⁹³ Волинь забезпечувала зерном та продуктами й всі інші державні "українні" замки на Подніпров'ї і Східному Поділлі.⁹⁴ Ком'яги (баржі) із збіжжям та продовольством закупленим у волинських земель і міщан річкою Стир опускалися у Прип'ять, а далі по Дніпру до Києва та в українні замки.

⁹² АЮЗР, ч.8, т.V. с.95-103

⁹³ ПДА, IV, 2. К., 1859, с.101-120;
АЮЗР, ч.7, т.I. с.156-163, 165-170

⁹⁴ Торгівля на Україні (ТУ). К., 1990, с.99-100, 118

Важливу роль в зменшенні небезпеки від Орди в XVI ст. відіграють, нехай не такі потужні, як державні повітові, проте особливо багаточисельні приватні замки волинських князів та панів і укріплення міст. Ще від часів великого князя Олександра зустрічаємо грамоти волинській шляхті на осаді міст і побудову замків. Цю практику продовжили й наступні господарі Литви. Для прикладу, Сігізмунд I впродовж 1507-1529 років серед інших видав привілеї князю К.І.Острозькому на осаді міст Чуднова, Дубна, Дорогобужа, Чернігова, а також дозволив князям Сангушкам побудувати міста Вижву і Ковель. (Ар.С., т.ІІІ, s.49, 50, 61,120, 182, 191, 341.) Таким чином на середину XVI ст. на землях Русі було відроджено багато зруйнованих й закладено нових міст і вже не лише князі й родовиті пани, які володіли декількома родинними замками, іноді досить значними, але й кожен більш-менш заможний пан мав свій замочок або укріплений двір. Опис такого замку, побудованого в містечку Коблині неподалік Дубно одним із нащадків колишнього луцького старости паном Монтовтом, подає Орест Левицький. “Коблинський замок був збудований на невисокій площі над берегами болотної Ікви. Він мав форму багатокутника, обнесеного високим земляним валом. По гребеню цього валу стіною йшов острог, або частокіл із дубових колод, щілини поміж ними були обвальковані глиною. На рогах частоколу де-не-де стриміли високі вежі або башти, збудовані з дубових колод і накриті гонтою. В нижніх коморах цих башт ховали зброю і всякі військові припаси, а з верхніх стріляли в ворога і назирали за його рухами. Навкруги замок був обведений глибоким ровом, в який напускали воду з річки. Один тільки в’їзд у замок був із боку містечка, тут стояла брама, себто ворота, і перед нею звідний міст через рів. Над ворітьми теж була зроблена вежа, де жив воротний; його повинність була пильнувати, щоб ніхто чужий не забрався в замок. Важка дубова брама рідко коли відчинялась, а до замку входили звичайно через хвіртку, ключ від якої держав у себе воротний.

Замкова зброя була невелика:...складалась усього з чотирьох гармат, 52 рушниць, 20 гаківниць...Була й січна або ручна зброя: шаблі, мечі, луки з стрілами...рогатини, ошпи (списи)...чекани, сокири воєнні...панцирі, бехтірі...кіраси і гарчі (щити)...”, боезапаси та інша амуніція.⁹⁵

Сотні подібних, нехай навіть невеличких замків волинської шляхти розкидані по Волині, а іноді і в її володіннях на Київщині і Брацлавщині, були важливими форпостами у боротьбі русинів з татарами і в колонізації українських земель. Відомі князівські родини мали подібні замочки в кожному з адміністративно-господарських центрів належних їм волостей чи маєтків, а в головних їх резиденціях, як от Острозьких в Острозі й Дубно, замки були мурованими і більш потужними. В другій половині XVI ст. у безмежних магнатських володіннях В-К. Острозького по всій Русі-Україні нараховувалося біля 40 добре укріпле-

⁹⁵ О.Левицький. Ганна Монтовт // На переломі. К., 1994, с.97

них і забезпечених зброєю замків.⁹⁶ Навіть Луцька православна єпископія володіла двома замками в Хорлупах і Жабчому, на озброєнні яких знаходилося 10 гармат, 70 гаківниць та 165 рушниць.⁹⁷ Один із подібних замків у містечку Торчині на Волині належав Луцькій католицькій єпископії.⁹⁸ Поряд із замками важливу роль в захисті населення від татар відігравали й укріплення монастирів, що нараховували часом по декілька оборонних башт, як в Межирічі біля Острога чи в Зимному біля Володимира, а також фортифікаційні укріплення міст чи окремих храмів, такі як оборонний мур з бійницями довкола церкви Святого Іллі у Володимирі, споруджений за заповітом і на кошти Василя Загоровського.

Впродовж 2-ої половини XVI ст. представники найвизначніших волинських княжих родин опановують військові й адміністративно-судові посади воевод, каштелянів і старост на Київщині й Брацлавщині і фактично стають господарями всієї Русі-України. Серед їх оточення в ролі намісників і слуг виступають їх волинські васали, князі та пани з менш відомих і бідніших родин, а також вихідці з численних малоземельних родин, яким нічого не діставалося з батьківського спадку, і вони змушені були йти на службу до свого місцевого патрона чи до великого князя Литви й короля Польщі, щоб власними знаннями, вміннями або ж військовою відвагою домогтися собі слави й багатства. Серед цих останніх виявилось багато відважних рицарів найманих рот королівського війська і видатних організаторів пограничної сторожі, ватажків подніпровського козацтва, яке проявило себе неординарною військовою силою ще в часи найвишого гетьмана Литви К.І.Острозького. Причому тепер козацькі загони не тільки охороняли пограниччя, а все частіше самі ходили в походи за здобиччю до Орди. Часто в організації цих походів козацтва кримський хан звинувачував державців українських замків, воевод та маршалка Волинської землі, як то Ф.А.Сангушка, А.М.Сангушка-Коширського, Б.Корецького, В.К.Острозького, яким діставалася частина козацької здобичі. Наймані козацькі загони брали участь і в багатьох інших військових виправах до Речі Посполитої, Інфлянтії, Валахії та Московії. Так серед козаків, що брали участь у польсько-московській війні 1579-1581 рр. та повернулися з неї, було 2500 волинян.⁹⁹ Проте, звичайно, оборона пограниччя від татар була в XVI ст. основною військовою функцією козацтва.

Волинський князь Дмитро Іванович Вишневецький, власник кількох сіл, в їх числі Лопушни Кременецького повіту, відомий як легендарний козак Байда, продовжив справу Остафія Дашковича й Предслава Лянцкоронського на Подніпров'ї. В 1559-1563 роках він громадить довкола себе козачину, ставить замок на острові Хортиця, тобто стає засновником Запорізької Січі, ходить в по-

⁹⁶ Н.Яковенко. УШ. с.114

⁹⁷ АЮЗР, ч.1, т.І. К., 1859, с.209-210

⁹⁸ Аг.С., т.VII. s.44

⁹⁹ І.Левкович. Там же, с.84

ходи на Ісламкерман та Очаків й офіційно іменується королівським стражником на Хортиці.¹⁰⁰ Після його героїчної смерті за наказом султана Сулеймана II, чоловіка знаменитої Роксолани, найвизначнішими козацькими ватажками виступають представники вже іншої волинської князівської родини Ружинських, п'ятеро членів якої були гетьманами Війська Запорозького.¹⁰¹ Розпочав кар'єру гетьмана вихований в козацькому середовищі загартований і славний Богдан Остафійович Ружинський, якого козаки з любов'ю називали Богданком. Він виклопотав у короля Стефана Баторія для козаків різні вигоди і привілеї. Козацьке військо одержувало платню і згідно військового уставу поділялося на полки та сотні. Князеві Ружинському було пожалувано звання першого козацького гетьмана і відповідні клейноди: королівське знамено з гербом білого орла, бунчук, що означав отримані перемоги над татарами, командний жезл-булаву і військову печатку. Для перебування резиденції гетьмана король Стефан збудував на свою честь фортецю Батурин.¹⁰² Відчайдушний гетьман підірвався в підкопі під час штурму міста-фортеці Ісламкерман. Після нього ватажками запорізьких козаків виступають його батько Остафій та дядько Михайло Івановичі Ружинські, а також брати Кирик і Миколай.¹⁰³

З середини 1570-х років, в умовах Лівонської війни з Московією, в якій були задіяні значні сили з Волині, знову почастишали напади ординців на українські землі. У вересні-жовтні 1575 року, пройшовши Чорним шляхом від Білої Церкви на Волинь, орда пограбувала сотні сіл та містечка князя Острозького Чуднів, Костянтинів, Полонне, Заслав та Острог і зупинилася табором біля Тернополя. Татари розпустили звідти свої загони грабувати волинські міста і села. З приводу цього Луцький староста і волинський воєвода князь Богуш Корецький оголосив про припинення роботи гродського суду і збір шляхетського ополчення. Ординці в цей час пограбували і спалили митний прикоморок у Горохові, забрали товар у кам'янецьких купців, що їхали на ярмарок до Любліна, захопили декілька сотень возів солі луцьких прасолів, розорили родове гніздо князів Буремльських містечко Буремлю з навколишніми селами. Один із татарських загонів спалив ще одне родове гніздо іменитого волинського пана Івана Хрінницького. При цьому невірними були знищені документи панської власності на маєтки, серед них грамоти великих князів Вітовта, Казимира, Олександра й інших королів. Дещо з запізненням попереджене про цей наступ Орди поріділе місцеве рицарство в основному спромоглося боронити свої маєтки і відтіснило ординців з Волині.¹⁰⁴

¹⁰⁰ М. Грушевський. Дмитро-Байда Вишневецький // На переломі. К., 1994, с.288; Н.Яковенко. Дмитро Вишневецький // ІУО Там же с.с. 76-84; Н.Яковенко. НіУ. с.117

¹⁰¹ Н.Яковенко. УШ. с.109, 114, 117, 282-283

¹⁰² Д.Бантыш-Каменский. Там же, с.81

¹⁰³ Н.Яковенко. УШ. с.282-283

¹⁰⁴ ОКЛГС, №2049. док. №/№ 10, 19, 21, 23, 56, 58

Воєводи і старости з свого боку споряджали козацькі загони у походи в татарські, турецькі й молдавські володіння. Під час одного з них, очолюваного ватажком Іваном Підковою в Яссах було визволено з турецької неволі волинського козацького ватажка Федора Бокія, сина луцького земського судді Гаврила Бокія Печихвостського. Прагнучи визволити сина з неволі, батько наймає і посилає на допомогу Іванові Підкові віськовий загін у 200 вершників.¹⁰⁵ Однак після довгої розлуки їм так і не судилося побачитись. Всього за декілька місяців до звільнення Федора вже престарілий, бо ж мав десь під 75 літ*, пан Гаврило Бокій в складі невеликого загону місцевої шляхти відважно кидається в бій проти чотирьохтисячного війська татарського мурзи Мамає, що навесні 1577 року розбійничало на Волині. Тут під селом Редкою волинці зазнали поразки, були розбиті й погромлені, багато хто пораненим потрапив у полон, серед них і старий суддя Бокій. Від ран та знущань невірних пан Гаврило помирає, тіло його знаходять і хоронять в рідних Печихвостах.¹⁰⁶ В цій же нещасливій битві пораненим і збитим з коня потрапив у татарський полон приятель Гаврила Бокія, знатний волинський шляхтич брацлавський каштелян і урядовий сенатор, королівський маршалок і володимирський городничий пан Василь Петрович Загоровський.¹⁰⁷ Написаний ним в неволі заповіт став визначною пам'яткою української літератури й важливим джерелом пізнання духовності, освіти, благодіяння, культури і суспільного буття XVI ст.

В лютому 1578 року татари навіть зухвало напали на воєводський Луцьк і пограбували його передмістя.¹⁰⁸ Ще двох великих нападів ординців зазнала Волинь в 1589 і 1593 роках, а список спустошених ними населених пунктів тільки у Луцькому повіті склав 265 сіл і 11 містечок.¹⁰⁹

Так що проблема захисту від татар все-таки існувала, хоча вже й не була такою гострою, як сотню літ до цього, коли луцький староста і маршалок Волинської землі С.Ю.Гольшанський з військом мусив відсиджуватися в Ровенському замку, полишивши довколишні села і містечка на поталу десятикратно переважаючої поганської орди.

Впродовж всього XVI ст. волинська рицарська шляхта виступала основною силою в обороні не тільки Волині, а й порубіжних Київщини і Брацлавщини, тобто всієї Русі-України від спустошливих нападів ординців. Волинське військо складало основу всього війська литовсько-польської держави, задіяного в за-

¹⁰⁵ В.Щербак. Іван Підкова // ІУО. с.228

* В люстрації Луцького замку 1545 року Федір Бокій згадується як дорослий, отже його батько десь близько 1500 року народження.

¹⁰⁶ ОКЛГС, №2051. с.142

¹⁰⁷ В.Загоровский. Духовное завещание//Українська література XIV-XVI ст. К., 1988, с.167-184

¹⁰⁸ ОКЛГС, №2052. док.№109

¹⁰⁹ АЮЗР, ч.6, т.І. с.289-292;
ОКЛГС. 1596 р., док.№649

хисті українсько-татарського пограниччя і в воєнних діях проти татар. Маршалок Волинської землі був командуючим об'єднаного війська, що діяло на території Русі-України, а командирами регіональних воєводських й повітових загонів всіх українських земель — воєводами, каштелянами й старостами-державцями — також виступають волинські князі і пани. Укріплені князівські і панські двори, приватновласницькі волинські замки, розбудова яких вийшла далеко за межі території предковічної Волині, поряд з державними повітовими замками в руках старост-волинців стають основними форпостами оборони і нового заселення спустошених українських земель. Численна збідніла рицарська шляхта, бояри, слуги з Волині поповнювали ряди козацтва — нової, зростаючої потужної військової сили, яка перебирала на себе основний тягар захисту Русі-України від ворогів. Волинці виступають організаторами козацького війська. Характерно, що першим засновником Запорізької Січі на острові Хортиця був волинський князь Дмитро-Байда Вишневецький, а першим офіційним козацьким гетьманом став інший волинський князь Богдан Ружинський.

Розділ III. §3 Волинська колонізація Русі-України в XVI ст.

“Ціла та земля аж по Дніпро по Вінницю і Брацлав була Волинню. Поділля зосередилось десь біля Кам'янця, Кнів був тільки містом, а Волинь розумілася в той час широко на всі боки, і пізніша, тобто сучасна, Україна була Волинню.”

*Ю. Бартошевич
A. Jablonowski. Ziemia Wołyn'ska w połowie XVI wieku //
Zrodla dziejowe, t.VI. Warszawa, 1877, s.LII*

Нині навіть людям, обізнаним з історією України, важко повірити словам про територіальний обшир Волині в XVI ст. від Бугу до Дніпра із заходу на схід та від Прип'яті до Дністра з півночі на південь. Проте, докладно ознайомившись з джерелами та історичною літературою того періоду, можна переконатися в тому, що в той час всі сучасники, від приїжджих іноземних послів до великого князя Литви й короля Польщі, все місцеве населення і навіть його вороги називали весь цей край Волинню.

М.С.Грушевський в “Історії України-Руси”, характеризуючи Люблінську Унію 1569 року, в результаті якої українські землі були злучені безпосередньо з Польщею, теж відзначив провідну роль Волині. Він зауважив, що в приєднанні до корони Київщини та Брацлавщини немалу роль відіграла інкорпорація Волині — головного гнізда княжих родів, представники яких займали вищі адміністративні уряди названих земель. Так, в дебатах по складанню державної присяги князем В-К.Острозьким було порушено питання, щоб він присягнув не тільки як волинський магнат, але й як київський воєвода, посаду якого обіймав. Аналогічна ситуація виникла з приїздом на сейм волинського магната й брацлавського воєводи князя Романа Сангушка — при складенні ним приватної присяги було порушено справу присяги від воєводського уряду стосовно Брацлавщини.¹¹⁰ Тобто в 1569 році волинці одним розчерком пера вирішили долю всієї Русі-України. Чому так сталося? Що ж дало їм можливість так зробити? Виходить, що бути волинянином важило в даному випадку більше, ніж високі посади. Чи дійсно

¹¹⁰ М.Грушевський. Там же, т.IV, с.406-407

тоді вся Русь була Волинню, а адміністративно-територіальний поділ її на воєводства був чисто формальним поділом однієї землі, одного народу?!

Сучасна українська дослідниця Наталя Яковенко в своїх “Нарисах історії України” в період ХУІ ст. називає волинських князів господарями Русі і вказує, що під їх безпосереднім контролем перебували, окрім Волині, Східне Поділля й Київщина.¹¹¹ Про те, що Брацлавщина й Вінничина не просто перебували під контролем волинців, а складали частину Волинської землі, ми вже говорили вище (розд.ІІІ п.1), а тепер висловимо свої міркування щодо Київщини. За адміністративно-територіальним поділом Житомирський повіт входив до складу Київського воєводства. Однак ми простежуємо, що у списку листів великокнязівської канцелярії на Волинь в 1552 році першим адресатом стоїть житомирський староста Д.Ф.Сангушко, який у військовому плані, як і князь Богуш Корецький, підпорядковувався маршалку Волинської землі.¹¹² В іншому документі Сигізмунд-Август наказує старості житомирському, щоб наwerbованих земель волинських, для яких вже і гроші отримав, відправив на війну до Інфлянт.¹¹³ А на час від’їзду старости з Житомира у державних справах той же великий князь писав лист до Луцька: “А такъ мы через листъ нашъ розказали судьи повету Луцкого ж, Василью Семашку, до замку нашего Житомирского ехать и тамъ до приехання твоего...землян, шляхту, мешан и подданных наших Житомирскихъ судити и справы справовати...”¹¹⁴ Тобто можна зробити висновок, що Житомирщина, формально належачи до Київського воєводства, в політичному, військовому і судовому плані підпорядковувалась Волині і називалась Волинню, а її населення волинянами. Нарешті, останній документ, який ми розглянули з цього приводу. В ньому волинські князі і урядовці Київського воєводства, староста житомирський Р.Ф.Сангушко і воєвода київський В-К.Острозький, ведуть спір про адміністративне підпорядкування. Тут житомирський староста прямо вказує, що влада Київського воєводи поширюється тільки в межах Київського повіту, а він особисто ніяк непідвладний воєводі, а лише королю, яким призначений на цю посаду і волю якого він виконує.¹¹⁵ Це говорить про слабкість адміністративної організації воєводств, чії повіти були, по суті, незалежними адміністративними одиницями, безпосередньо підпорядкованими верховній владі.

В іншій своїй праці “Українська шляхта” Н.Яковенко подає таблиці персонального складу вищих урядових посад Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, з яких видно, що всі урядові посади або ж вся державна влада

¹¹¹ Н.Яковенко. НІУ. с.100-101

¹¹² АЮЗР, ч.8, т.V. с.100;
Ар.С., т.IV. с.387-388

¹¹³ Ар.С., т.VII. с.18

¹¹⁴ Ibid. s.47

¹¹⁵ Ibid. s.58

впродовж 2-ої половини XVI ст., майже без виключень, перебували в руках волинських князів і панів.¹¹⁶ Далі дослідниця зазначає, що ще у 1552 році київська боярська корпорація втрачає свій останній Чорнобильський замок, який досі залишався в почерговому держанні київських бояр.¹¹⁷ Так, воєводою київським впродовж півсторіччя був уже згадуваний В-К. Острозький, в Брацлаві цю посаду послідовно обіймали Роман Сангушко, Андрій Вишневецький і Януш Збараський, а воєводами волинськими були Олександр Чорторійський, Богуш Корецький, Андрій Вишневецький, Януш та Олександр Острозькі. Інші високі військові уряди каштелянів обіймалися на Волині: Михайлом Козинським, Андрієм Вишневецьким, Михайлом Мишкою-Варковським; на Київщині: Павлом Сапегою, Михайлом Вишневецьким, Іваном Чапличем-Шпанівським; на Брацлавщині: Андрієм Капустою, Василем Загоровським, Михайлом Вишневецьким, Олександром Семашком, Григорієм Сангушком. Як бачимо, тут лише один Павло Сапега не належав до когорти волинської шляхти, однак зауважимо, що з невідомих нам поки що причин волинці в середині XVI ст. перебували в тісних стосунках з родиною Сапег і дуже піклувалися про неї.¹¹⁸ Зауважимо ще, що всі вище названі посади забезпечували представникам Волині місце в державній Раді-Сенаті, тобто вони були сенаторськими.¹¹⁹

Персональний склад волинської шляхти на сенаторських урядах Волинського, Брацлавського і Київського воєводств в другій пол.XVI ст.¹²⁰

Уряд	Волинське	Брацлавське	Київське
Воєводи	Олександр Чорторійський (1566-1571) Богуш Корецький (1572-1576) Андрій Вишневецький (1576-1584) Януш Острозький (1585-1593) Олександр Острозький (1593-1603)	Роман Сангушко (1566-1571) Андрій Вишневецький (1572-1576) Януш Збараський (1576-1608)	Костянтин Острозький (1559-1608)
Каштеляни	Михайло Козинський (1566-1568) Андрій Вишневецький (1568-1572) Михайло Мишка-Варковський (1572-1605)	Андрій Капуста (1566-1572) Василь Загоровський (1572-1580) Михайло Вишневецький (1580-1581) Олександр Семашко (1581-1587) Григорій Сангушко (1588-1602)	Павло Сапега (1566-1580) Михайло Вишневецький (1581-1584) Іван Чаплич-Шпановський (1585-1608)

¹¹⁶ Н.Яковенко. УШ. с.109

¹¹⁷ Там же, с.163

¹¹⁸ Ag.S., т.IV. s.408-409, 411

¹¹⁹ Н.Яковенко. УШ. с.109

¹²⁰ Подано за книгою Н.Яковенко. УШ. с.117

Аналогічною була ситуація і з старостинськими урядами, наприклад, на Київщині волинські князі були незмінними правителями місцевих староств. Житомирське староство тримали Дмитро та Роман Сангушки, Костянтин Вишневецький, Михайло Чорторійський; Білоцерківське – Василь-Костянтин Острозький; Канівське й Черкаське – Михайло та Олександр Вишневецькі; Переяславське – Олександр Острозький; Корсунське – Олександр Вишневецький.¹²¹

**Персональний склад
волинських князів-державців староств
Київського воєводства в другій пол.ХVІ ст.¹²²**

Староства	Князі-старости
Житомирське	Роман Сангушко (1557-1571), Костянтин Вишневецький (1571-1574), Михайло Чорторійський (1574-1582), Януш Заславський (1595-1606)
Білоцерківське	Костянтин Острозький (1559-1582), Януш Острозький (1592-1620)
Канівське	Михайло Вишневецький (1559-1580), Олександр Вишневецький (1580-1594), Януш Острозький (1594-1620)
Корсунське	Олександр Вишневецький (1584-1594), Януш Острозький (1594-1620)
Любецьке	Андрій Вишневецький (1580-1584), Михайло Вишневецький (1584), Олександр Вишневецький (1584-1594)
Переяславське	Олександр Острозький (1585-1603)
Черкаське	Михайло Вишневецький (1559-1584), Олександр Вишневецький (1584-1594), Януш Острозький (1594-1620)

Обіймаючи уряди воєвод, каштелянів і старост по всій Русі-Україні, волинські князі та пани використовували їх для широкомасштабного придбання і заселення земель в контрольованих регіонах, тобто проводили господарську колонізацію. Прадідівський регіон Волинь вже була поділена-перерозподілена, відтак волинська княжопанська хвиля вихлюпнулася на Київщину і Брацлавщину, де виростають її земельні володіння небачених розмірів.¹²³ Одночасно, значні маси середньої і дрібної шляхти в ролі князівських слуг, в їх числі і прибульці з Галичини, переміщуються з Волині на Київщину і Брацлавщину, осідаючи там на

¹²¹ Н.Яковенко. УШ. с.109

¹²² Там же, с.117

¹²³ Н.Яковенко. НІУ. с.123

більших чи менших державах-маєтках, нещодавно придбаних їхніми патронами у місцевого зубожілого боярства.¹²⁴ Чи не найбільшу колонізаційно-господарську активність тут проявив В-К.Острозький. Скуповуючи землі на Київщині і Брацлавщині, князь одночасно засновував тут міста, домагаючись для них магдебурзьких привілеїв від короля, а також осаджував слободи переселенців-колоністів. Форпостами над Диким полем стали й зведені при сприянні Острозького замки в Білій Церкві, Переяславі, Богуславі тощо.¹²⁵ Волинці вже торували собі торговий шлях через Устилуг по Західному Бугу, а далі по Віслі через Гданськ у Європу, сплавляючи туди комаги збіжжя і попелу, смоли і напівфабрикатів корабельного лісу, і їм потрібні були нові землі для розширення господарської діяльності.¹²⁶

Експлуатуючи їх і старі свої вотчини на Волині, волинська шляхта за посередництвом місцевих і польських купців щорічно відправляла в Європу сотні, а то й тисячі тонн продуктів зі свого господарства, заробляючи на цьому бариші і ще міцніше утверджуючи своє становище в суспільстві. Уявити розмах волинського експорту в 1555-1576 роках можна, ознайомившись із таблицею.

**Таблиця експорту збіжжя, попелу і дерев'яних товарів
волинською шляхтою до Гданська, складена на основі реєстрів
збору водяного мита Влоцлавецької митниці в 1555-1576 рр.¹²⁷**

Експортер	Вид товару	Кількість	Рік
Луцький єпископ	Збіжжя	40 л.	1544
Бона з Ковельського староства	Збіжжя	3 км.*	1546
Бона з Ковельського староства	Озима пшениця	140 л.**	1555
Іван Борзобагатий-Красенський	Озима пшениця	268 л.	1555
Іван Борзобагатий-Красенський	Озима пшениця	220 л.	1555
Борзобагаті-(Красенські)	Збіжжя	250 л.	1555
Борзобагаті-(Красенські)	Збіжжя	100 л.	1555
Фронц Хвальчевський з Ковельського староства	Озима пшениця	80 л.	1555
Петро Кишка з Волині	Озима пшениця	27 л.	1555
Кн.Федір Головня з Волині	Озима пшениця	10 л.	1555
Лев Гурін з Волинського повіту	Збіжжя	60 л.	1555
Миколай Домбровський з Володимирського повіту	Збіжжя	16 л.	1555
Кн.Роман Сангушко	Озима пшениця	40 л.	1555
Кн.Олександр Чорторийський	Озима пшениця	100 л.	1556
Фронц Хвальчевський з Ковельського староства	Збіжжя	100 л.	1556
Степан Борзобагатий-Красенський	Збіжжя	103 л.	1556
Василь Борзобагатий-Красенський	Збіжжя	215 л.	1557
Борзобагаті-(Красенські)	Збіжжя	20 л.	1557

¹²⁴ Н.Яковенко. УШ. с.192; НІУ. с.124

¹²⁵ Н.Яковенко. Василь (Костянтин) Острозький //ІУО. с.122

¹²⁶ ТУ. с.161-165

¹²⁷ За книгою Торгівля на Україні. К., 1990, с.161-165

* Ком'яги — баржі

** Лашт — міра зерна близько 2 тонн, коштував 25 злотих

Експортер	Вид товару	Кількість	Рік
Кн.Андрій Чорторійський	Збіжжя	50 л.	1557
Миколай Домбровський з Волині	Озима пшениця	50 л.	1557
Кн.Костянтин Острозький	Збіжжя	25 л.	1557
Петро Загоровський	Збіжжя	14 л.	1557
Михайло Косинський з Волині	Збіжжя	80 л.	1557
Василь Борзобагатий-Красенський	Збіжжя	150 л.	1558
Фронц Хвальчевський	Збіжжя	23 л.	1558
Михайло Козинський	Збіжжя	15 л.	1558
Петро Загоровський	Озима пшениця	12 л.	1558
Кн.Костянтин Острозький	Збіжжя	24 л.	1558
Кн.Федора з Чорторійських Свинюська	Збіжжя	24 л.	1561
Кн.Олександр Чорторійський	Збіжжя	18 л.	1561
Петро Загоровський з Володимирського повіту	Озима пшениця	10 л.	1561
Михайло Єло-Малинський	Озима пшениця	100 л.	1568
Кн.Андрій Курбський	Озима пшениця	25 л.	1568
Андрій Суходольський	Озима пшениця	6 л.	1568
Кн.Андрій Курбський з Ковельської держави	Озима пшениця	50 л.	1568
Кн.Роман Сангушко	Озима пшениця	50 л.	1568
Кн.Олександр Чорторійський	Збіжжя	72 л.	1568
Семашко	Озима пшениця	50 л.	1568
Миколай Домбровський з Волині	Збіжжя	70 л.	1568
Кн.Сокольський	Озима пшениця	18 л.	1568
Кн.Козека	Озима пшениця	75 л.	1568
Анна Хвальчевська з Волині	Озима пшениця	72 л.	1568
Балтазар Гнівош з Волині	Озима пшениця	36 л.	1568
Геронім Гостський	Збіжжя	36 л.	1568
Кн.Костянтин Острозький	Озима пшениця	162 л.	1568
Луцький єпископ	Збіжжя	30 л.	1568
Станіслав Граєвський	Озима пшениця	112 л.	1568
Олександр Жоравницький	Озима пшениця	70 л.	1568
Мисько з Володимира	Озима пшениця	52 л.	1568
Миколай Лисаковський з Волині	Озима пшениця	15 л.	1568
Йосько з Володимира	Озима пшениця	78 л.	1568
Кн.Четвертинський	Збіжжя	33 л.	1568
Михайло Дзялинський з Волині	Озима пшениця	86 л.	1568
Кн.Роман Сангушко	Озима пшениця	80 л.	1568
Станіслав Граєвський	Озима пшениця	60 л.	1568
Іван Ляховський	Озима пшениця	15 л.	1568
Мартин Угровецький	Озима пшениця	72 л.	1568
Чаплич	Озима пшениця	18 л.	1568
Олександр Жоравницький	Озима пшениця	130 л.	1568
Михайло Дзялинський з Волині	Овес	18 л.	1569
Кн.Олександр Чорторійський	Пшениця	8 л.	1569
Станіслав Граєвський	Пшениця	7 л.	1569
Вікторин Вербицький, луцький єпископ	Озима пшениця	40 л.	1573
Мартин Угровецький	Озима пшениця	42 л.	1573
Олександр Жоравницький	Озима пшениця	60 л.	1573
Кн.Роман Сангушко	Збіжжя	68 л.	1573
Олександр Семашко	Озима пшениця	18 л.	1573
Балтазар Гнівош	Озима пшениця	36 л.	1573
Миколай Домбровський	Озима пшениця	36 л.	1573
Ольбрахт Ласький	Озима пшениця	36 л.	1573
Станіслав Граєвський	Озима пшениця	38 л.	1573
Олександр Жоравницький	Озима пшениця	30 л.	1573
Кн.Сангушко	Озима пшениця	4,5 л.	1573
Станіслав Граєвський	Озима пшениця	12 л.	1573
Мартин Угровецький	Озима пшениця	2 л.	1573

Експортер	Вид товару	Кількість	Рік
Абрахам з Турійська	Озима пшениця	27 л.	1573
Миколай Угровецький	Озима пшениця	12 л.	1574
Миколай Домбровський	Озима пшениця	18 л.	1574
Миколай Угровецький	Озима пшениця	48 л.	1574
Станіслав Барзиковський і Мартин Заленський	Озима пшениця	20 л.	1574
Кн.Олександр Вишневецький	Озима пшениця	26 л.	1574
Станіслав Холоневський	Озима пшениця	24 л.	1574
Василь Гулевич	Озима пшениця	20 л.	1574
Кн.Дмитро Козека	Озима пшениця	20 л.	1574
Мартин Угровецький	Озима пшениця	32 л.	1574
Петро Хвальчевський	Озима пшениця	30 л.	1574
Олександр Жоравницький	Озима пшениця	72 л.	1574
Кн.Роман Сангушко	Озима пшениця	100 л.	1574
Дмитро Єловицький	Озима пшениця	18 л.	1574
Луцький єпископ	Озима пшениця	30 л.	1574
Станіслав Радзимінський	Озима пшениця	15 л.	1574
Миколай Вільга	Озима пшениця	18 л.	1574
Миколай Вільга	Озима пшениця	17 л.	1574
Мартин Угровецький	Озима пшениця	29 л.	1574
Кн.Костянтин Острозький	Озима пшениця	50 л.	1575
Кн.Стефан Збаразький	Озима пшениця	62 л.	1575
Вікторин Вербицький, луцький єпископ	Озима пшениця	65 л.	1575
Кн.Андрій Курбський	Озима пшениця	15 л.	1575
Мартин Граєвський	Озима пшениця	18 л.	1575
Фрідріх Загоровський	Збіжжя	20 л.	1575
Кн.Чорторийський	Озима пшениця	30 л.	1575
Олександр Жоравницький	Збіжжя	80 л.	1575
Кн.Костянтин Острозький	Озима пшениця	90 л.	1575
Станіслав Дмовський, луцький декан	Озима пшениця	8 л.	1575
Кн.Дмитро Козека	Озима пшениця	36 л.	1575
Кн.Анна Чорторийська	Озима пшениця	27 л.	1575
Василь Гулевич	Озима пшениця	54 л.	1575
Балтазар Гнівш з Володимирського повіту	Озима пшениця	45 л.	1575
Вікторин Вербицький, луцький єпископ	Озима пшениця	56 л.	1575
Балтазар Гнівш	Озима пшениця	4 л.	1575
Кн.Стефан Збаразький	Озима пшениця	36 л.	1576
Вікторин Вербицький, луцький єпископ	Озима пшениця	65 л.	1576
Кн.Анна Деспотівна Збаразька	Озима пшениця	80 л.	1576
Михайло Сербин	Озима пшениця	30 л.	1576
Олександр Жоравницький	Озима пшениця	30 л.	1576
Василь Гулевич	Озима пшениця	15 л.	1576
Станіслав Граєвський	Чамер	3,5 к.*	1568
Станіслав Граєвський	Чамер	1,5 к.	1569
Борзобагаті-(Красенські)	Ванчос	2 зх.**	1555
Франциск Хвальчевський	Ванчос	270 ст.***	1557
Франциск Хвальчевський	Ванчос, клепки	32 ст.	1558
Станіслав Граєвський	Ванчос, клепки	4 зх.	1560
Кн.Роман Сангушко	Ванчос, клепки	50 ст.	1561
Мартин Угровецький	Клепки	90 ст.	1561
Катерина Угровецька	Клепки	6 ст.	1561
Станіслав Угровецький	Ванчос, клепки	65 ст.	1561
Станіслав Граєвський	Ванчос	60 ст.	1568

* Копа — 60 одиниць

** Захцик — 60 сотень

*** Сотня

Експортер	Вид товару	Кількість	Рік
Станіслав Граєвський	Ванчос, клепки	1 зх.	1568
Станіслав Граєвський	Ванчос, клепки	70 ст.	1568
Станіслав Граєвський	Ванчос	1 зх.	1568
Кн. Андрій Курбський	Ванчос	56 ст.	1569
Станіслав Граєвський	Ванчос	47 ст.	1569
Станіслав Граєвський	Ванчос, клепки	1,5 зх.	1569
Станіслав Граєвський	Клепки	40 ст.	1569
Станіслав Граєвський	Ванчос	36 ст.	1569
Станіслав Граєвський	Ванчос	48 ст.	1569
Кн. Сангушко	Ванчос	38 ст.	1572
Кн. Андрій Курбський	Ванчос	45 ст.	1572
Миколай Угровецький	Клепки	20 ст.	1572
Кн. Роман Сангушко	Ванчос	48 ст.	1573
Кн. Андрій Курбський	Ванчос	45 ст.	1574
Кн. Андрій Курбський	Клепки	3 ст.	1576
Кн. Чорторійський	Ванчос, клепки	40 ст.	1576
Ковельський староста	Попіл	18 л.	1546
Борзобагаті-(Красенські)	Попіл	70 л.	1555
Борзобагаті-(Красенські)	Попіл	22 л.	1555
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	30 л.	1556
Фронц Хвальчевський	Попіл	100 л.	1557
Кн. Чорторійський	Попіл	43 л.	1557
Кн. Стефан Збараський	Попіл	70 л.	1557
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	60 л.	1557
Василь Борзобогатий-Красенський	Попіл	130 л.	1557
Борзобагаті-(Красенські)	Попіл	5 л.	1557
Кн. Стефан Збараський	Попіл	40 л.	1558
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	60 л.	1558
Михайло Козинський	Попіл	50 л.	1558
Петро Загорівський	Попіл	50 л.	1558
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	170 л.	1558
Ян Харленський з Литовського князівства	Попіл	40 л.	1558
Станіслав Граєвський	Попіл	36 л.	1558
Фронц Хвальчевський	Попіл	200 л.	1558
Василь Борзобогатий-Красенський	Попіл	350 л.	1558
Станіслав Хвальчевський	Попіл	153 л.	1560
Кн. Роман Сангушко	Попіл	60 л.	1560
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	60 л.	1560
Станіслав Граєвський	Попіл	120 л.	1560
Михайло Козинський	Попіл	140 л.	1560
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	120 л.	1561
Петро Загорівський	Попіл	60 л.	1561
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	80 л.	1561
Кн. Матвій Четвертинський	Попіл	86 л.	1561
Станіслав Граєвський на ком'ягах М. Сербина	Попіл	4 л.	1561
Станіслав Граєвський на ком'ягах Свинюської	Попіл	3 л.	1561
Михайло Козинський	Попіл	86 л.	1561
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	6 л.	1561
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	80 л.	1568
Станіслав Граєвський	Попіл	280 л.	1568
Станіслав Граєвський	Попіл	120 л.	1568
Станіслав Граєвський	Попіл	34 л.	1568
Олександр Жоравницький	Попіл	100 л.	1568
Станіслав Граєвський	Попіл	75 л.	1568
Станіслав Граєвський	Попіл	60 л.	1568
Станіслав Граєвський	Попіл	260 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	22 л.	1569

Експортер	Вид товару	Кількість	Рік
Кн. Андрій Курбський	Попіл	42 л.	1569
Кн. Олександр Чорторійський	Попіл	150 л.	1569
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	236 л.	1569
Ярофей Гостський	Попіл	36 л.	1569
Федір Чаплич	Попіл	38 л.	1569
Петро Граєвський	Попіл	24 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	180 л.	1569
Олександр Семашко	Попіл	90 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	100 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	100 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	80 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	60 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	10 л.	1569
Малинський	Попіл	160 л.	1569
Станіслав Граєвський	Попіл	67 л.	1569
Кн. Сангушко	Попіл	100 л.	1572
Станіслав Граєвський	Попіл	52 л.	1572
Мартин Дубецький	Попіл	200 л.	1572
Кн. Андрій Курбський	Попіл	60 л.	1572
Михайло Єло-Малинський	Попіл	40 л.	1572
Кн. Михайло Чорторійський	Попіл	60 л.	1572
Станіслав Хвальчевський	Попіл	60 л.	1572
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	300 л.	1572
Ярофей Гостський	Попіл	30 л.	1572
Станіслав Граєвський	Попіл	70 л.	1572
Олександр Семашко	Попіл	30 л.	1573
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	120 л.	1573
Станіслав Граєвський	Попіл	100 л.	1573
Кн. Сангушко	Попіл	6 л.	1574
Станіслав Граєвський	Попіл	130 л.	1574
Станіслав Граєвський	Попіл	60 л.	1574
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	50 л.	1574
Кн. Андрій Курбський	Попіл	64 л.	1576
Кн. Анна Чорторійська	Попіл	112 л.	1576
Кн. Михайло Чорторійський	Попіл	115 л.	1576
Кн. Чорторійський	Попіл	10 л.	1576
Кн. Костянтин Острозький	Попіл	180 л.	1576
Мартин Угровецький	Попіл	16 л.	1576
Борзобагаті- (Красенські)	Дьоготь	5 л.	1555
Кн. Роман Сангушко	Дьоготь	18 л.	1561

Варто зауважити, що подана таблиця не містить в собі вичерпної інформації про волинський експорт, оскільки складена за реєстрами лише однієї митниці. Зокрема, у ній не враховані поставка в 1562 році князем О. Сангушком через Марію Гольшанську Курбську 100 тонн жита, по 500 тонн збіжжя поставляли у 1567 та 1573 роках, відповідно, пан Григорій Чаплич-Шпанівський і луцький владика Іона Борзобагатий. А в 1578 році Федора Богушова Боговитинова поставила 280 підвод з попелом.¹³²

В останній третині XVI ст. — першій половині XVII ст. переважно через тотальну скупівлю за безцінь у місцевої шляхти волинські князі оволодівають

¹³² Ту. с.95, 119, 152, 168

землями в Подніпров'ї і на Лівобережжі. Так, князі Корецькі скупили землі по річках Уборті, Ірпеню, Стугні, Росі, а з 1607 року за Дніпром. Князі Вишневецькі, освоївши пусті городища Корсунь та Чигирин, скупили на Лівобережжі Посулля з містами Лубни, Лохвиця, Пирятин, Прилуки, а також пустині по річках Пслу і Ворсклі. На середину XVII ст. десять княжих родин Волині володіли маєтностями, які охоплювали 55% всього поземельного фонду України.¹³³

Саме цю ситуацію, де Волинь сягнула далеко від своїх історичних меж на лівий берег Дніпра, відобразив у 1696 році на карті "Східна частина Польщі" італійський картограф П.Коронетті.¹³⁴

Проте не тільки вище названі адміністративно-господарські аспекти давали підстави вважати волинців володарями Руси-України і називати її Волинню. Окрім них були ще й фактори політично-правового порядку, корені яких сягали в часи Галицько-Волинської держави і Волинської аристократичної республіки Свидригайла.

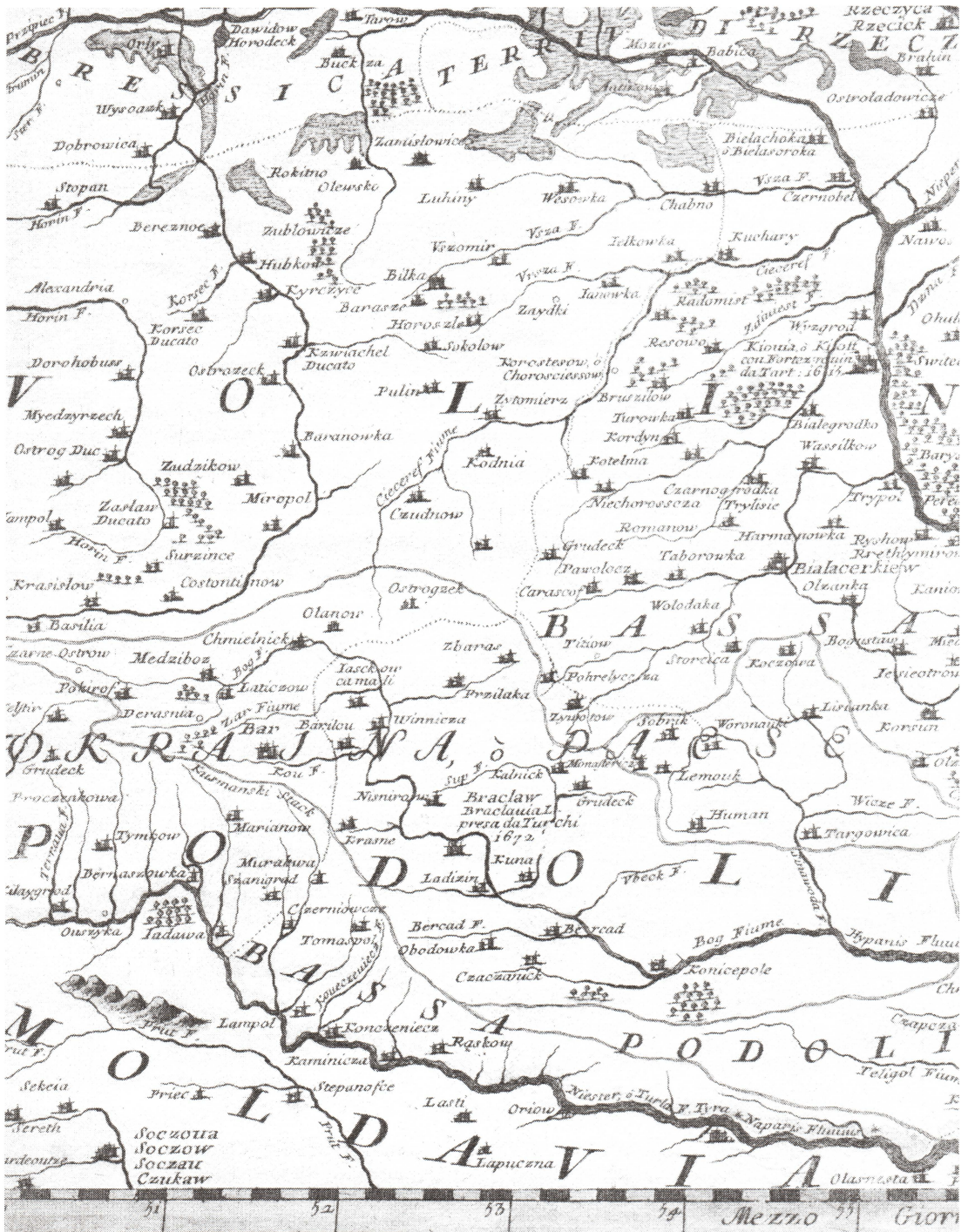
Волинь, як спадкоємиця Галицько-Волинської держави, зуміла зберегти свою політичну й правову самобутність. В сприятливому кліматі після Свидригайлової епохи волинські нащадки дорадників Любарта і Свидригайла в умовах звичних для них феодальних порядків сміливо вступили до нового політичного життя. Суспільний лад Волині з усією своєю відособленістю і винятковістю базувався на можновладстві феодальних князів. Волиняни завжди були з князями, і князь залишався їх звичаєвим правовим інститутом. В суспільному житті зростала роль і споріднених з князями боярсько-панських родів Волині, які вже розбагатіли і свої давні прості прізвиська, подібно князям, змінили на подвійні родові форми: Бокії на Бокії-Печихвостські, Боговитини на Боговитини-Козерадські, Борзобагаті на Борзобагаті-Красенські, Мокосії на Мокосії-Баковецькі, Семашки на Семашки-Риканські і Хупківські, Кірдеї на Кірдеї-Мильські, Ланевичі, Мнішинські, та ін., Гулевичі на Гулевичі-Воютинські, Дрозденські, Перекальські та ін., Чапличі на Чапличі-Шпанівські і т. д. Волинська аристократія зберегла свої органи політичного самоуправління у вигляді волинських сеймів і єдиного в литовсько-польській державі уряду маршалка окремої Волинської землі. Визнання Сигізмундом Волинського права і Волинського сейму поряд із сеймом Віленським красномовно засвідчували усталену самоврядність Волині.¹³⁵ На сеймах, що збиралися в столиці Волині — Луцьку,— князі і пани разом з єпископами та високими урядовцями з власної ініціативи чи за дорученням верховної влади вирішували різні справи місцевого життя, давали пояснення відповідно

¹³³ Н.Яковенко. УШ. с.115-119

¹³⁴ О.Огнева. Середньовічні карти земель України у зібранні ВКМ // Волинський Музей: Історія та сучасність. Луцьк, 1999, с.71

¹³⁵ O.Jablonski. s.s. LXII, LXV – LXVI, LXX – LXXI

Волинь на середньовічній карті
“Східна частина Польщі” (фрагмент)
 картограф П.Корнетті

Campagne Deserte, et inhabitate, dette Dzike Poie

Kudak
Fortif. da Pol. 1637
pres. da Cosacchi
nel 1648

“права земли волынское” у спірних питаннях, вибирали посадових осіб, визначали розподіл великокнязівських субсидій на воєнні витрати поміж шляхтою, розглядали умови військової служби та ін. Сейми під головуванням маршалка були апеляційною інстанцією для місцевих судів.¹³⁶ На сейми Волині іноді приїздила шляхта Брацлавщини і Житомирщини, де місцеве право було відсутнім.¹³⁷ І в свою чергу, як ми уже відзначали вище, луцькі судді мали свою практику в Житомирі. Повітники Брацлавщини і Вінничини традиційно відносили себе і в цьому плані до Волинської землі.¹³⁸ В часи міжкоролів'я, коли всі повітові суди припиняли свою практику, шляхта Волині і Брацлавщини на сеймі в Луцьку обирала депутатів єдиного каптурового суду.¹³⁹ В 1578 році шляхті Волинського, Брацлавського і Київського воєводств дозволено було на повітових сеймиках обирати депутатів до трибуналу - вишого апеляційного суду, який збирався у столичному замку Волині в Луцьку. До Луцького трибуналу входило шість депутатів та місцевий земський суд в повному складі — за правом воєводства, в якому діяв трибунал. Діяльність Луцького трибуналу знаменувала правову автономію українських земель.¹⁴⁰ Волинські шляхтичі також вимагали від усіх зайшлих, в першу чергу польських панів, котрі шляхом шлюбу чи іншими способами оволоділи маєтками на Волині, щоб ті користувалися в їх управлінні місцевим волинським правом.¹⁴¹

Прийнятий у 1566 році загальнодержавний звід законів — Другий Литовський Статут під назвою Волинський — був складений з врахуванням норм місцевого волинського права і слугував законодавчою основою місцевого життя усієї Правобережної України аж до кінця 30-х років XIX ст.¹⁴² А збірник записів і декретів державної урядової канцелярії Волинського, Брацлавського і Київського воєводств називався “метрикою справ волинських” або ж Руською чи Волинською метрикою.¹⁴³

Таким чином, державці адміністративних урядів, політичні інститути, господарська колонізація і правова юрисдикція з Волинської землі розповсюдилися по всій Русі-Україні і стали вагомими причинами того, що всю Волинсько-Подніпровську Русь тоді називали Волинню або Волинською землею.

¹³⁶ М.Грушевський. Там же т.V с.с. 14-15

¹³⁷ O.Jablonowski. s.LIX

¹³⁸ Ibid. s.XXVIII - XLI

¹³⁹ П.Троневиц. Там же, с.90

¹⁴⁰ Там же

¹⁴¹ O.Jablonowski. s.LXIV

¹⁴² Н.Яковенко. У XVI столітті ми жили в правовій державі //Старожитності 4/1991

¹⁴³ Руська (Волинська) метрика // Пам'ятки Східної Європи Т.V. Острог-Варшава-Москва 1999

Окрім даних відомого знавця волинської старовини Юліана Бартошевича про територіальну розлогість Волині в XVIст. по Дніпро та вище названих подібних прикладів, підтвердження того, що вся Русь називалась Волинню, можна знайти поміж рядків багатьох інших документів.

Так, ще в своєму універсалі від 1 серпня 1533року Сигізмунд I, вказуючи на загрозу нападу татар на його державу, "... в панства наши (Литву — П.Т.), любо в Коруну Польскую, або на Волын..."¹⁴⁴, поряд із Литвою і Польщею називає лише Волинь, як твердить документ, маючи на увазі землі Волинського, Брацлавського і Київського воєводств. Це ми простежуємо і в Люблінському привілеї, як в розділі підтвердження стародавніх прав і звичаїв українських земель, так і у визначенні повинностей української шляхти, коли в обох випадках є звертання лише до мешканців Волинської землі.¹⁴⁵ Про особливий погляд сучасників XVIст. на Волинь можна судити і з "Хроніки Руської землі" Олександра Гваньїні, який називає Волинь не воєводством, як, наприклад, Київщину і навіть не землею, як Галичину, а "Волинською країною".¹⁴⁶

Давні затяжні суперечки Литви з Польщею про поділ спадку Галицько-Волинського князівства забезпечили Волині збереження її індивідуальності. Волинь була окремим загальним краєм, серединною землею, ні литовською, ні польською і цю окремішність вона поширила на всю Русь-Україну. Однак Волинь розвивалася швидше від консервативної Литви і тому зближалася з Польщею. Зближалася, не дивлячись на те, що впродовж першої половини і середини XVI ст. тривали прикордонні сутички волинян з польськими панами коронних земель: Подільської, Галицької, Львівської, Белзької, Холмської, — дві останні входили колись до складу Волині.¹⁴⁷ Зближалася, не дивлячись на те, що волиняни постійно просили короля вчинити справедливість відносно панів поляків за їх гвалти, наїзди, вбивства, і загарбання волинських земель та розглядали ці питання на вальних сеймах.¹⁴⁸

Погоджуючись в Любліні на інкорпорацію до Польщі, волинські князі наголошували, що вони люди "вільні і свободні", кожному народові рівні шляхетністю і не дозволять приниження своєї шляхетської гідності, а оскільки вони з поляками різної віри, то щоб і в цьому їх не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри.¹⁴⁹ Та й не все йшло так гладко в справі практичного здійснення Унії. В ході її підписання волинська шляхта подає яскравий приклад політичної самосвідомості. Волинян не влаштовували умови приєднання до

¹⁴⁴ Аг.С. т.III s.420

¹⁴⁵ Н.Яковенко. НіУ. с.122-123. Тут київська вчена необгрунтовано, від себе, до Волинської добавила і (Київської) землі.

¹⁴⁶ О.Гаваньїні. Хроніка Руської землі // Всесвіт, №11-12/2000. с.132

¹⁴⁷ О.Јаблоновши. Ibid. s.LVIII-LXIV

¹⁴⁸ Акти ЗР, т.III. с.42, 46, 64, 66

¹⁴⁹ Н.Яковенко. НіУ. с.121-122

Польщі і вони, після довгих і безуспішних дискусій над редакцією нового Волинського привілею, проігнорували універсал Сигізмунда-Августа від 8 березня 1569 р. про приїзд до Любліна на складання присяги королю і короні. Сигізмунду довелося призначити кілька нових термінів, вдаватися до серйозних погроз на адресу волинців, аж поки в кінці травня – на початку червня не присягла велика група знатних шляхтичів на чолі з воеводою Олександром Чорторійським. Пізніше, 16 червня, було відібрано присягу від усієї шляхти Волині і Брацлавщини. Разом з тим король пішов на поступки в справі створення нової редакційної комісії Волинського привілею. Щоправда, і кінцевий варіант привілею не задовільнив волинську православну шляхту, через що вона зібралася наприкінці 1569 року в Луцьку на нелегальний з'їзд, де висловила свої юридичні зауваження і скарги з цього приводу. Зокрема, ставилась вимога до коронної канцелярії в листуванні з ними не польською, а руською мовою, дотримуватися старих норм оподаткування, військової повинності та участі в посполитому рушенні. Про все це було повідомлено короля в листі волинської шляхти, доставленому через особливого посла Василя Гулевича. І в цьому випадку Сигізмунд-Август, хоч і визнав з'їзд шляхти в Луцьку самовільним, змушений був піти на деякі поступки і додаткові роз'яснення.¹⁵⁰

Волинь була головним вогнищем цілої Русі у військовому, політичному, адміністративному, господарському і правовому відношеннях. Волинське воеводство в територіальному плані було найбільшим з-поміж інших і до того ж продовжувало зберігати за собою давню назву Волині або Волинської землі, як краю індивідуального і самобутнього. Незважаючи на татарські напади, Волинь була землею міст, найчисленніша населенням, маєтками, селами, містечками, містами й замками. Серед 148 міст і містечок, що нараховувалося разом у всіх воеводствах, 121 розташовувалося на Волині, лише 21 на Київщині і тільки 6 у Брацлавщині.¹⁵¹ Причому значна частина із цієї невеликої кількості міст Київщини і Брацлавщини належала родині Острозьких.¹⁵²

Окрім колонізації воєнної у вигляді захисту українських земель від татар Волинським військом під командуванням маршалка Волинської землі, колонізації адміністративної у вигляді займання найважливіших державних посад старост, каштелянів і воевод, колонізації політико-правової у вигляді поширення своїх політичних і правових інститутів (Волинського сейму і Волинського права) та колонізації господарської у вигляді придбання, заселення і експлуатації земель по всій Русі-Україні з Волині поширилася й колонізація духовно-культурна, яка визначально вплинула на формування менталітету всього українського народу. Носіями духовно-культурної колонізації в першу чергу були волинські

¹⁵⁰ П.Троневиц. Там же, с.96

¹⁵¹ П.Сас. Феодальные города Украины в конце XV– 60-х г. XVI в. К., 1989, с.212-215.

¹⁵² Н.Яковенко. Василь(Костянтин) Острозький. ІУО. Там же, с.122

Перелік міст і містечок у Волинському, Брацлавському
та Київському воєводствах в кінці XV ст. — 60-х роках XVI ст.

Волинське воєводство

-
1. Андріїв	45. Козин	89. Почаїв
2. Березно	46. Колки	90. Радивілів
3. Берездів	47. Колодно	91. Рівне
4. Берестечко	48. Корець	92. Рожище
5. Берестко	49. Корниця	93. Сатіїв
6. Білів	50. Костянтинів	94. Свинюхи
7. Богурин	51. Кошер	95. Сокаль
8. Боремель	52. Красилів	96. Степань
9. Бужани	53. Кременець	97. Стовпин
10. Верба	54. Кричильськ	98. Стриївка
11. Вербовець	55. Крупа	99. Судилків
12. Вижва	56. Кузьмин	100. Теслуґів
13. Висоцьк	57. Куликів	101. Тесів
14. Вишгородок	58. Ланівці	102. Торговиця
15. Вишневець	59. Левків	103. Торчин
16. Володимир	60. Литовеж	104. Турійськ
17. Голятин	61. Локачі	105. Тучин
18. Городище	62. Луцьк	106. Устилуг
19. Горохів	63. Любче	107. Хіночі
20. Гоща	64. Ляхівці	108. Хляпотин
21. Гришів	65. Ляшки	109. Хорлуп
22. Губків	66. Маначин	110. Хотинів
23. Добрятин	67. Маренин	111. Хрінники
24. Дорогобуж	68. Матіїв	112. Шпаків
25. Дорогостай	69. Межиріч	113. Шпанів
26. Дорофіївці	70. Мельниця	114. Шульжинці
27. Дубно	71. Миляновичі	115. Шумбар
28. Дубровиця	72. Милятин	116. Шумськ
29. Жарнів	73. Млинів	117. Чорторийськ
30. Жеславль	74. Муравиця	118. Четвертня
31. Жидичин	75. Несухоїжі	119. Човган
32. Жуків	76. Ожиговці	120. Янушпіль
33. Загорів	77. Озеряни	121. Ярунь
34. Заслав	78. Олексинець	
35. Збараж	79. Олика	
36. Звенигород	80. Овручів	
37. Звягель	81. Остріг	
38. Здовбиця	82. Острожець	
39. Камінь	83. Перемишль	
40. Квасів	84. Пересопниця	
41. Килікиїв	85. Повурськ	
42. Клевань	86. Полонне	
43. Коблин	87. Попівці	
44. Ковель	88. Порицьк	

Брацлавське воєводство

1. Брацлав	3. Звенигород	5. Піков
2. Вінниця	4. Мізяков	6. Тивров

Київське воєводство

1. Біла Церква	8. Левків	15. Романів
2. Білгород	9. Любеч	16. Топорище
3. Городище	10. Овруч	17. Хабне
4. Житомир	11. Олевськ	18. Черкаси
5. Івниця	12. Остер	19. Черняків
6. Канів	13. Переяслав	20. Чорнобиль
7. Київ	14. Поліщенці	21. Чуднів

князі та споріднені з ними панські родини. Князь залишався звичаєвим інститутом Волині від часів Галицько-Волинської держави. Авторитет княжого імені спирався на упевненість у легітимності влади, санкціонованої Богом. Персона князя і вище право, носієм якого він вважався уже в силу свого народження, сприймалася як наслідок Божого промислу. До князівської верстви не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади. Князем був лише син князя, і ні король, ні сейм не могли пожалувати княжого титулу. Це підносило князів над рештою знаті, наділяло їх особливими функціями проводирів і оборонців власних підданих і асоціювалося з їх відповідальністю перед Богом за долю свого народу.¹⁵³ Показовим в цьому плані є лист Д.І.Сапеги до князя Богуша Корецького з проханням про взяття його підданих під свою опіку: "... абы Твоя Милость рачил людцей наших тамошних и служебников от кривд боронити, о штобы ся мели Твоей Милости втекти...".¹⁵⁴ Князівський статус диктував також і високі моральні якості: благородство, військова доблесть і щедрість були їх невід'ємними ознаками. За традицією князь завжди особисто мав розпочинати бій, надихаючи свій загін власною відвагою. Основою духовності руського народу на той час була православна церква. Глибоко набожні волинські князі і пани постійно і всебічно підтримували церкву, наділяючи її маєтками, будуючи нові та фундуячи оновлення старих храмів, відкриваючи нові і обдаровуючи діючі монастирі, як на своїх землях, так і по всій Русі. Ось деякі приклади такої діяльності князів Острозьких. Сподвижник Свидригайла, відомий дипломат свого часу Василь Федорович Острозький збудував Богоявленську церкву в Острозі. Його спадкоємець Іван Васильович, відважний рицар, захисник русинів від та-

¹⁵³ Н. Яковенко. НІУ, с.101

¹⁵⁴ Ар.С., т.IV. s.411

тар, в період спокою 3-ої чверті XV ст. спорудив Троїцьку церкву в Межирічі, Свято-Троїцький монастир у Дермані і Преображенський — у Дубно. Видатний полководець К.І. Острозький збудував дві православні церкви навіть у Литовській столиці Вільно, а в 1509 році, для оборони православної віри, допоміг митрополитові зібрати тут собор єпископів Київської митрополії за участю митрополита Євгенія, та єпископів володимирського та берестейського Васіана, луцького і острозького Кирила, смоленського Варсонофія, полоцького і вітебського Євфимія, туровського і пінського Арсенія, перемишльського Антонія, холмського Філарета. Цікаво відзначити, що письмо, яким написані правила цього собору, мало слова живої української мови, як от: “шкода, з’їхались до митрополита , зрушити , вчинити“ і т. д., які російський історик Бантиш-Каменський помилково називає нечистою домішкою польської.¹⁵⁵

Син гетьмана Острозького Василь-Константин, за словами короля Стефана Баторія, був верховним оборонцем і опікуном руської православної церкви.¹⁵⁶ На землях князів Острозьких в кінці XVI ст. знаходилося вже понад 600 церков і 20 монастирів, фундованих цією княжою родиною.¹⁵⁷ В-К. Острозький мав тісні стосунки з патріархом Царгородським і закордонним вищим духовенством. При Степанському монастирі князя завжди перебував закордонний єпископат.¹⁵⁸ Відомою є реакція князя Острозького на Берестейську церковну Унію 1596 р. У своїх володіннях він зберіг православ’я та до того ще й від луцького владництва відібрав його острозьку половину. Князі Острозькі були щедрими жертводавцями Києво-Печерського монастиря, де у схимі провів останні роки свого життя їх предок, луцький воєвода часів Вітовта, преподобний Феодосій. Сам найвищий гетьман та його дружина були поховані в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Надгробний пам’ятник закутого в панцир князя, що лежав, спершись на лікоть, впродовж віків справляв велике враження на тих, хто його бачив.¹⁵⁹ Острозькі сприяли вихідцям з Волині та своїм слугам Мелетієві Хребтовичу і Єлисеєві Плетенецькому¹⁶⁰ в їх піднесенні до сану архімандритів Києво-Печерського монастиря. Не лише князі Острозькі, а й багато інших волинських аристократів робили пожертви на головні православні святині по всій Литовській державі, в

¹⁵⁵ Д. Бантыш-Каменский. Там же, с.61

¹⁵⁶ Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький. Луцьк, 1992, с.62-63

¹⁵⁷ Там же, с. 48

П. Шумовський. Там же, с. 77

¹⁵⁸ Митрополит Іларіон. Там же, с. 52

¹⁵⁹ Там же, с.39, 50-51

¹⁶⁰ J. Wolf. Kniaziowie litewsko-ruski... Warszawa, 1895, s.377;

Н. Яковенко. Василь (Костянтин) Острозький // ІУО. с.123

Русі-Україні, в духовній столиці православ'я — Києві і фундували монастирі й храми у своїх землях. При цьому дехто з них заповідав поховати себе в Києво-Печерській лаврі. Так вчинила княгиня Ганна, дружина Луцького старости Андрія Михайловича Сангушка-Коширського, уроджена пані Василева Хребтовичева. В 1545 р. вона відписала свій маєток Дерно на Успенську церкву Києво-Печерської лаври, де заповідала себе поховати і дарувала по 100 кіп грошей на інші церкви Києва та Жидичинський і Зимненський монастирі на Волині.¹⁶¹ Двома роками пізніше подібний тестамент написав маршалок Волинської землі, староста Володимирський Федір Андрійович Сангушко, обдаровуючи десятки монастирів і церков Київської митрополії. Відомий захисник Русі-України від татар жертвував кошти на Києво-Печерський, Золотоверхий Михайлівський, Пустинський і Видубецький монастирі, на собор Святої Трійці у Вільно, на Супрасльський, Жидичинський, Зимненський, Загорівський і Милецький монастирі, на соборні церкви в Луцьку і Бресті, на всі храми у Володимирі та його маєтках і теж заповідав: “тело мое мает быти положено у Печерскомъ манастыри, у Святое Пречистое у Києве с предки моими».¹⁶² Подібними фундаторами, держателями і жертводавцями виступають й інші княжі та панські родини.¹⁶³ У 1597 році Ганна Гойська фундує заснування Почаївського монастиря, який згодом став найвизначнішою святинею Волині. Інша меценатка, пані Олена Горностаєва, уроджена княжна Чорторийська, фундуєчи Пересопницький монастир, склала для нього прекрасний статут, влаштувала при ньому шпиталь для убогих і немічних, а також школу для навчання дітей.¹⁶⁴ Як волинська шляхта піклувалася про церкви у своїх маєтках, розповідає в духовному заповіті уже згадуваний нами волинський пан Василь Петрович Загоровський. Він збудував церкву в своєму маєтку в Суходолах і шпиталь при цій церкві і при церкві Святого Іллі у Володимирі. Не маючи надії повернутися додому із татарського полону, пан розпорядився його коштом відремонтувати названі храми, обновити ікони, зробити дзвіниці по чотири дзвони в кожній, оправити й позолотити церковні предмети, збудувати нові будинки для священників і дияконів і такі ж нові будівлі шпиталів на 12 осіб убогих людей кожну, змурувати оборонний мур з бійницями довкола церкви Святого Іллі, звести необхідні господарські споруди та інше. На утримання священика й диякона Василь Загоровський розпорядився давати де-

¹⁶¹ Аг.С., т.V. s.418-420

¹⁶² Аг.С., т.IV. s.562-565

¹⁶³ Словник української мови (СУМ). Львів, 1994, с.15, 16, 24, 44

¹⁶⁴ О.Левицький. Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі, с. 194

сятину урожаю зі свого поля, а на шпиталі — третю мірку з млинів для їжі і мито гребельне — для закупівлі одягу убогим.¹⁶⁵

Такими ж пам'ятками української літератури XVI ст., як заповіт В. Загоровського, а також пам'ятками духовності і мовної культури можуть бути й багато інших тестаментів і навіть простих листів волинської шляхти, які зазвичай починалися так, як наприклад, лист князя К.І.Острозького до княгині О.І.Заславської, в нашому перекладі: “Вельможній княгині Олені Заславській чоломбиття. Про здоров'я Твоєї Милості і Вашої Милості Богом даних дітей раді чути кожного часу, а чуючи про здоров'я Вашої милості, святого милого Бога великого хвалю і тому сердечно радуюсь...”¹⁶⁶

Багато з фундованих волинцями монастирів ставали не лише релігійними, а й культурно-освітніми центрами. При них відкривалися друкарні, іконописні майстерні, школи. Такими, зокрема, були Дерманський, Дубнівський, Загаєцький, згадуваний вище Пересопницький монастирі та ряд інших.¹⁶⁷ Через ці культурно-освітні осередки волинська аристократія поширювала слово Боже, передову європейську думку, свою духовність і культуру по всій Русі-Україні.

Найвизначнішим культурно-освітнім осередком на Русі в той час було місто Острог. Тут стараннями князів Острозьких було зібрано багато вчених-інтелектуалів, відкрито вищу слов'яно-греко-латинську колегію, де продовжив друкарську справу Іван Федоров Москвитин. Цей культурно-освітній осередок одержав назву Острозької академії. Початковою метою академії була підготовка випуску першої друкованої Біблії церковно-слов'янською мовою і тим самим утвердження її рівноцінності в першу чергу з мовами грецькою та латинською. Шедевр слов'янського книгодрукування Острозька Біблія була надрукована 12 серпня 1581 року. Поряд з іншими церковно-слов'янськими книгами тут було випущено цілий ряд творів полемічної літератури простою староукраїнською мовою. Дуже важливим заходом для поширення дитячої освіти на Русі стало перевидання Острозькою друкарнею львівського Букваря. В слов'яно-греко-латинській колегії за європейськими зразками викладалося сім вільних мистецтв: граматики, арифметика, геометрія, астрономія, музика, риторика й діалектика, тобто тут вперше в православній освітній традиції було поєднано візантійський Схід з латинським Заходом. Роль Острозької академії в житті православного світу була

¹⁶⁵ В.Загоровський. Там же, с.174-178

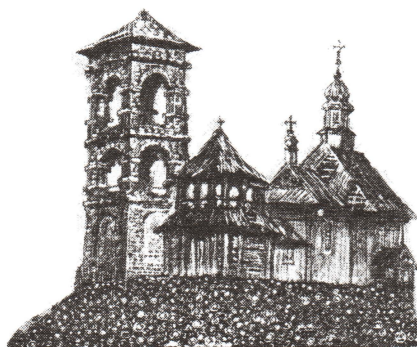
¹⁶⁶ Аг.С., т.ІІІ. s.195-196

¹⁶⁷ Митрополит Іларіон. Там же, с.50

настільки значною, що навіть існувала ідея перенесення центру Константинопольського патріархату в місто Острог.¹⁶⁸

Таким чином, підсумовуючи усе сказане вище, можна зробити висновок, що як в часи Галицько-Волинської держави термін Волинь означав все Галицько-Волинське князівство, так у XVI ст. в результаті всесторонньої колонізації волинянами українських земель під назвою Волинь розуміли всю Русь-Україну.

¹⁶⁸ Н.Яковенко. НіУ. с.126

ВИСНОВКИ

Три століття в українській історії це не так вже і багато в порівнянні, наприклад, з двома тисячоліттями історії християнства. Проте, якщо вважати, що кожні 30 років з'являється нове покоління, то цей термін вмістить десять поколінь людей. А що таке десять поколінь в порівнянні з тим, наскільки глибоко ми знаємо свій рід — зазвичай, не далі третього коліна. Наскільки це багато — три століття — можна уявити, якщо сказати, що історія всього 70 років Радянської влади зайняла цілі томи історичних праць. Три століття сутінків можуть бути, мабуть, тільки в нашій, українській історії. Сутінків, які поглинули історичну роль цілого народу, що від X ст. дотепер зветься волинянами. Народу, який впродовж своєї тисячолітньої історії багато разів підкорювався іншими народами, впродовж десятиріч і навіть століть був територіально розділений між різними державами, але все-таки зміг вижити і зберегти свою самобутність до сьогодення.

В цій книзі ми не ставили за мету повне висвітлення історії Волині в окреслений період, а лише намагалися запропонувати свою точку зору, власне бачення вагомості історичної ролі Волині. Бачення, яке спонукає до зміни формули витоків української історії з

Київ > Галич > Литва > Київ
на

Київ > Галич > Володимир > Волинь > Київ
або ж так:

Київська Русь > Галицько-Волинське князівство > Волинь > Україна.

І якщо в когось ще залишаються великі сумніви з приводу важливості історичної ролі волинян, радимо знову пригадати 1569 рік, коли представники цього народу одним розчерком пера перемістили Русь-Україну зі складу Литви до складу Польщі і перенесли західний кордон Польської держави з Бугу на Дніпро. Ми сподіваємось, що ця праця не буде одинокою, бо вона вже є однією з багатьох, що містять новий погляд на нашу історію; вона не є першою, але, віримо, не буде й останньою подібною нетрадиційною розвідкою історії Волині. Історії краю, який заслуговує на те, щоб його досліджували, вивчали і ним пишалися.

П.Троневиц
2001 рік, м.Луцьк

Зміст

ВСТУП	5
--------------------	----------

Розділ I. На схилі історії Галицько-Волинської держави.

§1 Любарт – останній великий князь Володимиро-Галицької Русі.	11
§2 Федір Любартович – “найдорожчий і любимий брат короля”.	22

Розділ II. Луцьк – литовська столиця південної Русі.

§1 Улюблена садиба Вітовта.	31
§2 Велике руське княжіння Свидригайла на Волині.	41

Розділ III. Провідна роль Волині в Русі-Україні 2-ої половини XV – XVI ст.

§1 Утвердження Волині провідною землею південно-руських провінцій Литви.	59
§2 Волинське військо – основний захисник українських земель від татар в XVIст.	72
§3 Волинська колонізація Русі-України в XVI ст.	88

ВИСНОВКИ	109
-----------------------	------------

Наукове видання

Троневи́ч П.О.

Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст.

© П.О.Троневи́ч, 2001

Комп'ютерний набір

Дизайн та верстка

Коректор

Художник

Л.С.Луценко

С.П.Усік

Н.Ю.Пушкар

О.А.Дишко

Здано у виробництво 01.07.02. Підписано до друку 05.05.03.

Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 7,48. Ум. друк. арк. 9,19. Наклад 2000.

Ціна за домовленістю.

Видавництво Місійна книжкова фабрика «Християнське життя»

43006, Волинська обл., м.Луцьк, вул.В.Стуса, 3; тел. (0332) 71-08-74

Свідоцтво Держкомінформу ДК № 529 від 12.07.2001 р.

Надруковано на Місійній книжковій фабриці «Християнське життя»

43006, Волинська обл., м.Луцьк, вул.В.Стуса, 3; тел. (0332) 71-08-74

Свідоцтво Держкомінформу ДК № 529 від 12.07.2001 р.

Троневи́ч П.О.

Т 73 “Волинь в сутінках української історії XIV–XVI століть” — Луцьк:
“Місійна книжкова фабрика “Християнське життя”, 2003.— 112 с.

ISBN 966-8064-79-8

Наукова розвідка про особливу роль Волині в історії України XIV–XVI ст.

ББК 63.3(4УКР-4ВОЛ)4

Чи було колись місто Луцьк столицею держави ?

Що це за невідома українцям і добре znana поляками Луцька війна ?

Ким же був великий князь Свидригайло в українській історії ?

Хто вони, відважні рицарі Волині, що впродовж віків боронили Русь-Україну від татар ?

Чому Русь-Україну називали в XVI ст. Волиню ?